

Віктар Вальтар

...Людзі знікаюць як планеты.
Каму якая справа да іншых?..

Роджаныя пад Сатурнам

Раман*

Вальтар, Вальтэр...

Гэтае слова ў беларускага чытача пакуль асацыіруецца найперш з маркай пісталета. У лепшым выпадку – з імем ангельскага раманіста-гісторыка Скота ці творцам асьветнікам Вальтэрам. Аднак яшчэ на пачатку XX стагоддзя такое прозьвішча мелі шматлікія сем’і латгалскіх беларусаў Дзьвінічыны, у 20-х гадах праз палітычныя абставіны адмежаваныя ад Беларусі-метраполіі.

У адной з такіх сем’яў 15 ліпеня 1902 году ў Дзьвінску (цяпер Даўгаўпілс) і нарадзіўся Віктар Вальтар. А калі спатрэбіўся псеўданім – згадаў ня менш трагічнае для Беларусі: Янка Палын.

Публікацыя
Сяргея
ПАНІЗЬНІКА.

*Часопісны
варыянт.

Першая сусьветная вайна зрабіла сям’ю Вальтараў паязджанамі. Была вучоба ў Харкаўскім рэальным вучылішчы, затым, на вяртаньні дадому, у расейскай гімназіі, на “Беларускіх дзяржаўных аднагодковых настаўніцкіх курсах”. Стыпендыятам чэшскага ўраду патрапіў ён у Прагу і наступіў на каморніцкі факкультэт Чэшскага вышэйшага тэхнікуму.

Дэбютаваў у ковенскім часопісе Вацлава Ластоўскага “Крывіч” (№ 4, 5). Пачаў актыўна пісаць, аднак, не закончыўшы вучобы, мусіў хворым на сухоты вяртацца ў Дзвінск – паміраць на радзіме. Да апошняга свайго зямнога дня настаўнічаў у беларускіх школах Латвіі, выкладаў беларускую мову, друкаваў у газеце “Голас Беларуса” (якую рэдагаваў Кастусь Езавітаў) свае вершы.

4 красавіка 1931 году на ягонае пахаванне сабраліся родныя, сябры-настаўнікі і вучні беларускай гімназіі. Ксёндз весці службу адмовіўся, бо нябожчык не хадзіў да споведзі...

Самы значны літаратурны твор Віктара Вальтара – раман “Роджанья пад Сатурнам”, напісаны напрыканцы 20-х гадоў. На пачатку 30-х яго перапісалі вучні Дзвінскай беларускай гімназіі і разаслалі ў галоўныя бібліятэкі. У тым вучнёўскім рукапісе тэкст і патрапіў на Беларусь — па замове ліквідаванага некалькі гадоў таму Нацыянальнага навукова-асветніцкага цэнтру імя Ф. Скарыны.

“Роджанья пад Сатурнам” — раман аўтабіяграфічны. Віктар Вальтар надае свайму галоўнаму герою — Пётру Тугоўскаму — асноўныя рысы свайго характару, праводзіць яго шляхамі свайго лёсу, аднак усё ж стварае постаць сімвалічную. У паасобных сюжэтных хадах Тугоўскі станаўіцца і мройным падвойнікам Вальтара, увасабленьнем некаторых ягоных няздзейсьненых у рэальнасці ўчынкаў.

Беларуская эміграцыя ў Чэхіі перыяду паміж дзвюма сусветнымі войнамі – адметная старонка нацыянальнага культурнага і палітычнага жыцця. У Празе займеў прытулак урад БНР. Там жылі і вучыліся маладыя літаратары, навукоўцы і палітыкі: Уладзімер Жылка, Янка Станкевіч, Тамаш Грыб. Два апошнія з названых сталі персанажамі “Роджаных пад Сатурнам”. Кантрастна, хоць і пункцірна, выпісаў В. Вальтар характары Пётры Крэчэўскага, колішняга старшыні Народнай Рады БНР, Міколы Вярышыніна, дыпламатычнага прадстаўніка БНР у Празе.

Аднак прапанаваны ўвазе чытачоў “Дзеяслова” раман – ня толькі біяграфія беларускага эміграцыйнага побыту, але і біяграфія душэўнага станаўлення герояў (з іхняй няпэўнасцю, мяккасцю, непаслядоўнасцю – і рамантычнай прагай шукальніцтва свайго месца, свайго дарогі). А галоўная думка “Роджаных пад Сатурнам” стала новай для беларускай літаратуры: карысным грамадству можна быць толькі ічасьлівы чалавек...

Алесь Пашкевіч.

Квадра першая

Все на свете, все на свете знают:
счастья нет!
И который раз сжимают
пистолет!
И который раз, смеясь и плача,
вновь живут,
День как день. Ведь решена задача:
все умрут!..

А.Блок.

I.

Дробны дождж выбіваў на стрэхах дамоў аднатонную музыку барабана. Асфальт блішчэў, як люстра, у якім адбіваліся ногі і фігуры рэдкіх прахожых. Было сумна. Сьлязьлівая чэшская восень запанавала на вуліцах Прагі.

У гэты час ніхто не звяртаў увагі, што, хлюпаючы па мокрым асфальце дзюравымі ботамі й старонячыся ад усіх, ішоў, настаўішы каўнер даўгаполай шынелі, высокі, худы, нязграбна складзены юнак.

Людзі знікаюць як планеты. Каму якая справа да іншых? Каму цікава запытаць шляхі іншых планетаў-людзей?

Юнак праходзіў па пустынных вуліцах, міма высокага, каменнага будынку, на дзвярах якога было напісана: «Беларуская Грамада ў Празе».

Мімаволі юнак застанавіўся каля гэтага надпісу й, нягледзячы на дождж, пачаў углядацца ў літары. Сэрца яго цікала мацней за гадзіннік у левай кішэні. Ён глядзеў на літары і думаў: «Ці магчыма? Ці магчыма шчасьце?»

Ён ішоў у «Беларускую Грамаду» даведацца, ці дадуць яму стыпендыю, і... цяпер дрыжэў ад трывогі. Ён успомніў сваё мінулае жыццё. Там так мала было шчасця, так мала сонца сагравала й песьціла яго праменьнямі, што ён больш ня верыў шчасцю... Ён вырашыў, што ёсьць пэўны закон жыцця, які кіруе людзьмі, й што гэты закон у адношаньні да яго — закон няшчасця.

Як які-небудзь хімік, тэарэтычна ведаючы, што вада ёсьць складнік двух газаў: кісліку і водзіку, — хоча злучыць іх разам, каб атрымаць ваду, так гэты юнак, маючы сваю раней загатаваную тэорыю жыцця, хацеў сёньня практычна праверыць тэорыю.

«Што будзе? — думаў ён, стоячы перад дзвярамі «Беларускай Грамады ў Празе». — Пацьвердзіцца мая даўнейшая тэорыя, ці не?»

І сэрца яго, беднае, маленькае чалавечае сэрца казала: «Не. Няхай лепш не пацьвердзіцца. Няхай лепш згіне ўся яго тэорыя, дзіцячая, гімназічная, дурная тэорыя, чым згіне стыпендыя».

Бо што азначала стыпендыя?

Ён ведаў, што ня толькі ён, але яшчэ чыесьці вочы сачылі за ім з Бацькаўшчыны. Ён ведаў, што чыесьці душы, як радыёхвалі, нясьліся ў начной прасторы й не давалі яму спаць усю ноч: то былі душы яго бацькоў. Ён ведаў, што яны аддалі ўсё, што мелі, каб яго вывучыць, каб працягнуць яго праз гімназію, каб мазолістай рукой стварыць яму лепшае жыццё, больш культурнае й прыгожае, чым тое, у якім яны самі жылі... І цяпер стыпендыя азначала б, што гэтыя высілкі былі не дарэмныя. Але няхай! Няхай нават рушыцца маленькае шчасьце, так бы мовіць, эгаістычнае, прыватнае шчасьце старых. Няхай паплача маці й пакруціць вусы бацька, але ёсьць яшчэ іншая бяда. Ён звязаны з грамадскімі беларускімі арганізацыямі. Дырэктар беларускай гімназіі, праводзячы ў Прагу, цалаваў яго і казаў: «Ну, вяртайцеся назад толькі прафесарам. З вас выйдзе добры прафесар...» І раптам... ня будзе стыпендыі... Што тады? Ён ня мог прадбачыць усіх вынікаў. Не, гэта немагчыма... Лепш пра гэта ня думаць.

Ён падняўся па каменных сходах і пастукаў у дзверы. Маленькая, поўная, з сівымі валасамі, чэшка ўпусьціла яго ў чыстую кухню і запытала:

— Вам старшыню Грамады? На жаль, ён хворы, ляжыць у пасьцелі й ня можа вас прыняць...

— Я вельмі патрабую пагутарыць з ім, — сказаў юнак. — Можа, ён удзеліць мне пару хвілінаў. Пытаньне майго жыцця й сьмерці...

Прыгожая пані-чэшка, спачуваючы, глянула на яго й задумалася.

— Ну, пачакайце крыху, — нарэшце прамовіла яна і ўвайшла ў бакавыя дзверы, направа ад уваходу ў пакой старшыні.

— Ваша шчасьце, — сказала яна, выйшаўшы праз хвіліну. — Ён вас прыме... Заходзьце...

Хлопец увайшоў, асьцярожна зачыняючы за сабой дзверы. Старшыня ляжаў на пасьцелі, закутаны коўдрамі. Яго старэчы, досыць поўны твар

зусім не выяўляў тае хваробы, якая чулася ў енках голасу: здавалася, ён енчыць наўмысьля, у той час як твар яго сьвяціўся сваёй заўсёднай хітрасьцю. «Можа быць, гэта дыпламатычная хвароба?» — падумаў юнак.

— А! Грамадзянін Тугоўскі! — прамовіў старшыня, выпягваючы з-пад коўдры сваю пульхную руку. — Калі ласка, калі ласка, сядайце... Я, ведаеце, прыхварэў крыху... Сядайце, сядайце. Там, — працягваў ён, — з Бацькаўшчыны нават пішуць пра вас. Дырэктар вашае гімназіі прысылае мне сярдзітыя паперы з рознымі пратэстамі. Патрабуе, каб мы вас улашталі на стыпендыю. Але што мы можам зрабіць, вы самі падумайце...

«Ах, вось ад чаго ты захварэў — ад папераў дырэктара», — падумаў Тугоўскі й сказаў:

— Ведама, на Бацькаўшчыне зусім не паінфармаваныя аб мясцовых абставінах...

— Мы самі хочам дабіцца для вас стыпендыі, — прадоўжваў старшыня. — Але гэта не ад нас залежыць. Гэта залежыць ад чэшскага ўраду. Мы, на жаль, і дагэтуль для вас не дабіліся стыпендыі.

Старшыня нават споўз у адной бялізне з пасьцелі й сеў на крэсла каля пісьмовага стала.

— Вось папера, бачыце. Вы стаіце ў сьпісе, але вам адмоўлена...

— Чаму? — пабляднеўшы, спытаў Тугоўскі.

— Таму што, калі падаваліся сьпісы, вас не было ў Празе. Стыпендыя выдаецца толькі тым, хто ўжо жыве ў Празе. Разумеете?

— Так... А ўсё ж дазволіце вас запытаць, пане старшыня, — прамовіў юнак Тугоўскі з перакошаным ад злосьці тварам, з заблішчэўшымі вачыма: — Чаму вы прынялі на маё мейсца некалькі эмігрантаў з Балгарыі, такога Шабунеўскага, напрыклад... Ці ведама вам, што яны беларусы? Ён ці ведама вам, што яны ня сёньня, дык заўтра перайдуць у расейскі камітэт?..

Старшыня паморшчыўся і зноў палез у пасьцель.

— Ну ведаеце, грамадзянін Тугоўскі, гэта ўсё складаныя пытаньні... Як бы вы зрабілі, калі б да вас прыехалі людзі з Балгарыі і заявілі вам, што яны беларусы. Такі Шабунеўскі — сапраўдны беларус.

Старшыня гаварыў такім тонам, што далейшыя спрэчкі былі б бяссэнсавымі.

Тугоўскі падняўся з крэсла.

— Так як жа, пане старшыня, магу я ўсё ж спадзявацца калі-небудзь на стыпендыю?

— Так... абвязкова, грамадзянін Тугоўскі, абавязкова. Праз месяц будзе мець стыпендыю... Ну, самае большае — праз два...

— Можа быць, праз тры, — усміхнуўся Тугоўскі. — Можа быць, тады, калі якраз спыняцца заняткі ва ўніверсітэце?

— Ну што вы, што вы, — прамовіў старшыня і пачаў енчыць, хапаючыся за сьпіну. Тугоўскі пасьпяшаў выйсьці...

— Так, да пабачэньня, пане старшыня, — прамовіў ён, паціскаючы яго пульхную руку. — Выбачайце за турботы...

— Калі ласка, калі ласка, — ветліва ківаў галавой старшыня. Тугоўскі ўжо ў дзьвярах разьвітаўся з яго жонкай-чэшкай і пасьпяшыў хутчэй выкачыць на вуліцу... Зноў захлопалі дзюравыя боты па мокрым асфальце. «Так вось як вырашылася справа з стыпендыяй. Два месяцы! Гэта значыць, што праз два месяца ў яго ня будзе ботаў, гэта значыць: два месяцы ён будзе жыць напалову галодны падачкамі сяброў... Два месяцы... Гэта значыць, што яго сябры пройдуць курс універсітэта, тады як яму прыдзецца даганяць

іх... Два месяцы... Гэта значыць, што ён будзе жыць у альтане ў садзе, дзе жывуць усе бадзягі, студэнты без стыпендыі. Гэта значыць, што спаць ён будзе каля студэнцкага інтэрнату — і чакаць, што прыйдзе садоўнік з паліцыяй і прагоніць іх з кватэры, раскінуўшы ўсе рэчы... Так жыць, гэта значыць, што ён будзе чакаць: яго ў кожную хвіліну могуць выкінуць на вуліцу... І так два месяцы... Цэлых два месяцы!.. Якая трагедыя».

Ён ішоў, спыняючы пакрыху свае крокі, нягледзячы на дождж. Ён ня чуў, як мокрая кроплі цяжкі з яго старога капялюша за каўнер. Ён ня чуў, бо цягучыя, мокрая думкі паўзылі горш за дождж у яго мазгу і мучылі яго, і спынялі яго на вуліцы. Аказваецца, правядловая яго тэорыя! Значыць, сапраўды нейкі закон пракляцця вісіць над ім, як Дамоклаў меч, і яго спатыкаюць у жыцці толькі няўдачы! Ён ня ведае, што такое шчасьце; гэта слова для яго пусты гук...

Яму пачало здавацца, што ён толькі адзін такі ёсьць на ўсёй зямной кулі, што ў кожнага чалавека ёсьць сваё маленькае, ледзь прыкметнае, — хай мікраскапічнае чалавечае шчасьце, — але ёсьць... Дзеля гэтага чалавек жыве і любіць жыць... А ў яго, Тугоўскага, няма нічога... Так, нічога! Ні сваёй цёплай будкі, ні свайго шчасся...

Ён з зайздасцю ўглядаўся ў адзінокія людскія фігуры на вуліцы. Вось стаіць у дзвярох свайго магазіну ў белым фартуху чырвоны мяснік... Эх, як яго раздула!.. Ён глядзіць з усмешкай з вышыні свайго задавальнення... Зразумела, ён шчаслівы. Вось едзе на сваёй велізарнай калымазе з вугальлем чарнарабочы і смокча даўгую, як у турка, лольку з чубаком... Яму прыемна. Ёсьць трубка. Ёсьць грошы. Ёсьць шчасьце... Ён глядзіць на Тугоўскага прышчураным, насмешлівым паглядам!.. Вось паўнагрудая чырвоная сялянка памагае цягнуць вазок на гару свайму сабаку. Сабака запрэжаны, як конь, у невялікі вазок з малаком. Вось яна спынілася каля магазіну, падаслала сабаку падсцілку і сама панесла канку ўсярэдзіну. Малады прыказчык выйшаў разам з ёй і ўшчыпнуў яе за талію... Яна сьмяецца... Яна — шчаслівая. Тугоўскі ідзе й дзівецца прыгажосцю яе формаў. Яна шчаслівая.

Як паглядзіш, у кожнага ёсьць сваё маленькае чалавечае шчасьце... І ў яго? Быццам ён нейкі адкінуты ад усіх, нейкі ўрод у сям'і людской. Так ён адчуваў сябе заўсёды... Ён стварыў сваю тэорыю, і ён адчуваў сябе зараз падуладным сваёй тэорыі... А калі гэта так?! Калі яго тэорыя аб тым, што жыццё ўсякага чалавека ідзе па пэўных законах, а не выпадкова, што ёсьць для адных людзей шляхі шчасся, калі ім ўсё ўдаецца, калі яны высоўваюцца наперад і робяцца «знамянітымі»; — і, наадварот, што ёсьць шлях няшчасся, калі людзям нічога не ўдаецца, калі яны пры ўсіх сваіх здольнасцях не высовываюцца наперад і гінуць невядомымі — дык нашто жыць?.. «Так! — паўтарыў Тугоўскі. — Нашто жыць?! Паспрабуйце жыць з больлю ў сэрцы, з раненай сьвядомасцю, з разьбітымі крыламі... Паспрабуйце разьбівацца штодня аб жыццёвыя абставіны, як хвалі разьбіваюцца аб скалы...» Жыць! — хацеў ён сказаць усім гэтым людзям, якія нясліся міма і насмешліва на яго паглядалі. — Каб пераносіць вашыя насмешкі — жыць... Вы кажаце: «Жыць... — і зараз жа пускаеце ў ход свае філасофіі, ад якіх пахне сьмерцю і трупамі. Вы кажаце: «Цярпіце! Цярпеньнем усё ачышчаецца!..» Вы сьмяецеся над тымі, якія канчаюць жыццё, завеце іх дурнямі. Вялікі філосаф Ніцшэ сказаў: «Вы кажаце, што жыццё — бяссэнсіца? — Правядлова!.. Дык паспрабуйце скончыць гэту «бяссэнсіцу!» Значыць, толькі трусасьць чалавека перашкаджае яму пакінуць жыццё... Інакш ён мог бы скончыць гэтую бяссэнсіцу. Толькі трусасьць!

Так ня трэба быць баязьліўцам, трэба скончыць жыццё... Так, памёрці... Ня думаць больш, ня чуць, ня бачыць... Стаць каменем».

Цяжкая думка аб самагубстве навалілася на ўсю яго істоту чорнай хмарай і папаўзла далей у мозг. Ён ішоў, патупіўшы галаву, ішоў памалу, ня ведаючы сам, якімі вуліцамі, — ішоў, як прыбіты куляй, думаючы пра сваю рану.

Так бацыла, папаўшая ў кроў, прыгнячае чалавека, прыхіляе яго галаву, яго залёты, робіць яго маларухлівым, адымае ад яго радасьць, шчасьце, сьмех і сонца, пакуль нарэшце не запануе ўсёй істотай і не прывядзе да канчатковай загубы...

Так папала бацыла ў сэрца і мозг Тугоўскага, і так яна апанавала ім, так яна прымусіла яго схіліць да зямлі галаву і цягнуцца бязвольна дахаты... Бацыла самагубства, папаўшая ў мозг, ня так хутка пакідае чалавека. Яна папала ў мозг Тугоўскага і грызла, грызла яго ўсю дарогу...

А дождж ліў... Дождж выбіваў аднатонную музыку барабана...

II.

Поўны, у залатых акулерах, у шапцы, абшытай залацістымі галунамі, швейцар адчыніў Тугоўскаму жалезную браму саду. Не сьпяшаючыся, Тугоўскі пайшоў па шырокай алеі, углядаючыся ў велізарныя елкі і сосны, росшыя навакол дарогі. Клумбы кветак былі мёртвымі. Кусты дзіўных чырвоных руж, над якімі ўлетку сьпяваў салавей, стаялі голымі й жоўтымі. На ўсім велізарным садзе быў адбітак блізкай сьмерці. Адны альтаны, абвітыя плюшчом і дзікім вінаградом, стаялі пышна, як сьведкі жыцця, якое яшчэ білася ў садзе. У канцы алеі стаяў жоўты двухпавярховы будынак, з пад'ездам, з двума велізарнымі ліхтарамі пры ўваходзе, з высашым фантанам перад ім. Можна было б падумаць, што гэты пышны сад з швейцарам і гэты будынак з ліхтарамі служаць рэзідэнцыяй якога-небудзь пана ці якіх-небудзь паноў, стаячых на вяршыне грамадскіх драбінаў. А між тым, гэта быў інтэрнат для тых, што былі выкінутыя за борт жыцця пасля вялікага рэвалюцыйнага землятрусу, для тых, якія згубілі «ўсё» і сталі «нічым» — людскім пылам, гноем, заплямованыя ганебным словам «эмігрант». Тугоўскі падняўся па шырокіх мармуровых сходах. У вялікім доўгім калідоры яму сталі пападацца жыхары інтэрнату, апранутыя па-хатняму, у адных кашулях і нейкіх апорках, абутыя на басанож, у парваных мундзірах расейскай і аўстрыйскай армій. Сьмех, шум даносіліся адсюль з адчыненых дзвярэй пакояў. Ён увайшоў у свой пакой. Знаёмае жыццё агарнула яго, падхапіла яго, як хвалі трэску, і панясло ў нейкі вір, з якога ён быў бяссьільны выбрацца. Ён стаў дзівіцца той вясэласьці, якая панавала навакол. Адкуль яна бралася ў людзей... Здавалася, заўтра яны павінны былі быць выкінутымі на вуліцу без кавалка хлеба, заўтра нясло ім страшэнную назву «бадзягі», — а між тым сёння яны ні аб чым ня думалі. Яны заняліся мастацтвам, яны зрабілі нешта ў пакоі накшталт балету. Пасьцелі, што цягнуліся радамі побач сьценак, былі прыстаўленыя адна да адной, і такім чынам пасярэдзіне пакою стварыўся прастор, на якім можна было паказваць свой талент. Музыка была захопліваючая. Яна ўдарыла па балючым сэрцы Тугоўскага, як смык па нацягнутых струнах, — і падняла яго над зямлёй, над цяжкай штодзённасьцю. Здавалася, наўмысьля для яго гукі нясьліся ша-

лёным скокам, адзін за адным, нясьліся задыхаючыся, у нейкім вакхічным, п'яным рытме.

Беларускі студэнт-медык Загорскі стараўся хутчэй вадзіць смычком па сваёй чароўнай скрыпцы. Галічанін Серада ў шэрым аўстрыйскім мундзіры таленавіта ўторыў яму на гітары. Але галоўную містэрыю тварыў галічанін Садоўскі, азартны карцёжнік, катораму трэба было б на сьпіну павесіць «бубновы туз» арыштанта. Хто мог падумаць, што нага гэтага бадзягі ведае законы рытму, што яна паслухмяна, як зьмяя, будзе згінацца пад музыку на чароўнае дзіўленьне глядачоў.

«Ні даць, ні ўзяць «Мёртвы дом» Дастаеўскага», — падумаў Тугоўскі. І раптам ён пачуў, што сьлёзы падступаюць пад яго горла, што вясёлая музыка настрайвае яго на сентыментальна-сьлязьлівы тон, — і цэлы рой сентэнцый апанаваў ім.

«Вось, — думаў ён, — паніжаныя, адкінутыя ўсімі людзі, а між тым колькі талентаў крыецца ў іх істотах. Яны «людзі дна», але на колькі яны стаяць вышэй тых дабрародных душ, якія лічацца красой і гордасьцю грамадзянства. Грош ім цана, гэтым адкормышам-мяшчанам, кшталту старшыні «Беларускай Грамады». Лепш быць «на дне» — бадзягам, але мець у сэрцы агонь, мець яшчэ сьвяты парыў узьлётаў...»

І раптам ён адчуў, што сам нават ніжэй гэтых бадзяг, што ў яго сэрцы патух агонь «узлётаў», — і ён ня вытрымаў вясёлай дзікай пляскі, выскачыў у калідор і заплакаў. У гэты час па калідоры праходзіў беларускі студэнт Кірыла Бурачэўскі. У даўгаполым паліце, заўсёды з капелюшом, адкінутым на патыліцу, з насьмешкай на сваім хітрым твары, — паходзіў на дзячка невялічкай захалуснай царквы. За гэта сябры празвалі яго насьмешліва «айцом» Кірылам. «Айцец» Кірыла пачуў плач, спыніўся каля Тугоўскага.

— Эге, брат... Значыць, і ты гора бачыў, калі плачаш ад песьні вясёлай...

— Так, «айцец» Кірыла, плачу — сьмяяцца ўжо ня маю сілы, — сказаў Тугоўскі і, засаромеўшыся, што яго бачылі, выскачыў і пабег з калідора прэч. Выскачыў ён у сад і пачаў хадзіць па аляях і думаць аб сваёй тэорыі. «Тэорыя... — думаў Тугоўскі, блукаючы сярод велізарных тапалёў. — Яна правідловая ўсё ж ткі... Які вывад? Памерці? Але сёння сябры інтэрнату крычалі аб жыцьці, жыцьці бяз сьлёз, без разважаньняў, жыцьці бяздумным, жыцьці цыганскім, жыцьці на сьметніку, на якім вырастаюць таксама кветкі і часам праглядвае сонца. І няўжо ў яго хопіць сілы, каб сьмяяцца, калі хочацца плакаць, скакаць, каля няма дарогі, сьпяваць, калі ідзе на згубу... Не... Жыць... Жыць...», — казаў ён сам сабе.

Было ўжо каля поўдня, калі ён расплюшчыў вочы. Адзін студэнт Загорскі стаяў каля вакна і прыводзіў у парадак свой туалет. Не было больш нікога з учарашніх артыстаў. Хто пайшоў на лекцыі ў вышэйшую школу, хто ў сталойку, а хто ў Студэнцкі дом. Пасьцелі былі акуратна засланяныя, як у казармах жаўнерамі; толькі на адной ляжала нейкая бясформенная куча коўдраў. Гледзячы на яе, ніколі ня можна было падумаць, што пад гэтай кучай спаў чалавек. Загорскі стаяў перад люстэркам і завязваў свой модны і дарагі гальштук. Ён належаў да тых людзей, якія думаюць больш аб фраках, смокінгах, вясёлых балах, чым аб якіх-небудзь ідэях. Медыцына яго цікавіла пастолькі, паколькі яна давала яму магчымасьць жыць у Залатой Празе, дыхаць шумным паветрам вялікага места. Як музыкант, ён прымаў удзел у розных квартэтах і часта йграў па розных

карчомках. Капрызная фартуна какетліва ўсміхалася яму й пасылала прыемнасьці жыцьця. Ён прывык глядзець на жыцьцё, як на жанчыну з рэстарана, якая за грошы рассыпае ласкі. [...]

Тугоўскі доўга глядзеў на яго працу над сваім туалетам, нарэшце ня вытрываў і прамовіў:

— Але вы тры гадзіны праводзіце перад люстэркам, як Венера, збіраючыся на бал.

— Слухайце, — павярнуўся да яго зараз жа Загорскі. — Не выносьце на паказ старых рэчаў: мне здаецца, яны крадзеныя. Мне здаецца, вы адкульсьці ўкралі гэтыя словы.

Загорскі ніколі ня лез за словам у кішэню.

— Ну, ня ўсё роўна, украў я што-небудзь, ці не? Гэта ўсё глупства. А вось давайце пагутарым сур'ёзна, грамадзянін Загорскі. Вы вось медык. Ня раз і ня два пападалі ў трупны пакой, каб застацца адзін на адзін з трупам. Скажыце, ці не задумваліся вы тады над пытаньнямі жыцьця і ці не рабілася вам тады крыху жудасна ў гэтым суседстве ашчэраных чарапоў?

— Не, я нічога гэтага не перажываў. Я стараўся хутчэй працаваць анатамічным ножыкам. Асістэнт па анатоміі пахваліў мяне й сказаў, што з мяне выйдзе добры доктар. Трэба вам наогул зазначыць, што медыкі менш усяго філасофуюць. Яны глядзяць, што сьмерць — гэта проста загана якой-небудзь матэрыі, сьмерць якіх-небудзь матэр'яльных клетак, якія мы можам пабачыць пад мікраскопам сваімі ўласнымі вачыма, і ўсё.

— Значыць, па-вашаму, нічога няма там?

— Гэта мы прапануем вырашаць гадалкам, папам і ксяндзам, старыкам у футлярах забабонаў.

— Значыць, калі так: скончыць жыцьцё самагубствам — простая штука. Раз там, на небе, нічога няма, дык узяў узвёў курок — і ўсё...

— Самагубства — гэта іншая рэч... Па-мойму, самагубства часьцей усяго бывае самагубствам.

— Як так? — прыўстаў Тугоўскі на пасьцелі. — А калі ў яго самагубства ідэйнае. Калі ён, паглядзеўшы жыцьцё ад пачатку да канца, пабачыў нейкую заканамернасьць ува ўсім, пабачыў, што ўсё жыцьцё не выпадкова, што ад самага маленства да старасьці чалавека вядзе нейкая сіла акрэсьленымі дарогамі — аднаго да шчасьця, а другога да няшчасьця, калі, нарэшце, сабраўшы ўсе жыцьцёвыя факты, ён стварае тэорыю шчасьця і няшчасьця ў жыцьці і бачыць, што тэорыя няшчасьця пацвярджаецца, тады скажыце — нашто яму жыць?

— Ну, ведаеце што... — ня даў яму скончыць Загорскі. — Выбачайце, я ня маю часу з вамі больш гутарыць. Але я вам раю з вашай тэорыяй звярнуцца ў Празе ў Інстытут псіхічных досьледаў.

Ён насьмешліва і горда, напарфумлены й напудраны, прыгожы, як малады бог, выйшаў з пакою, ня даўшы Тугоўскаму апомніцца ад выстралу апошніх словаў: «Інстытут псіхічных досьледаў».

«Значыць, ён зрабіў з мяне вар'ята», — падумаў Тугоўскі і, абясьцілены, паваліўся на пасьцель. Аказваецца, прадстаўнік «залатой моладзі», думаўшай толькі аб смокінгах і рэстаранах, аказаўся не такім пустым, як спачатку падалося Тугоўскаму. На славеснай дуэлі з ім цяжка было справіцца. Ды й ці толькі на адной славеснай. Магчыма, і шмат магло быць дуэляў, з якіх Тугоўскі ня выйшаў бы пераможцам. Ён ляжаў на

пасьцелі разьбіты і абражаны. «Інстытут псіхічных досьледаў... — няслася ў яго галаве.

«Вар’ят, вар’ят... А можа быць і сапраўды ў мяне ёсьць нешта ненармальнае. І гэта ненармальнае прабіваецца ў маёй тэорыі». Ён пачуў, што твар яго пачынае паліцца. Яму здалася: цяжкі камень зваліўся на яго, і яму цяжка стала дыхаць. Цяжка думаць, цяжка гутарыць.

У гэты момант заварушылася куча коўдраў і з-пад яе паказалася сьмешная, высокая, злачмачаная, уся ў пуху, белакурая галава. Чалавек ляжаў цэлымі днямі на пасьцелі; ніхто ня чуў ад яго слова. Ніхто ня ведаў, чым займаўся, як жыў, адкуль атрымліваў грошы на жыцьцё. Калі насьмешкі сяброў па пакоі пачыналі яго выводзіць з цярпеньня, ён казаў: «Я не падобны да вас. Я — астральны чалавек». «Астральны чалавек» займаўся рознымі астральнымі навукамі: астралогіяй, хірамантыяй, чытаў пра Індыю й жыцьцё розных ёгаў і цэлымі днямі вывучаў асновы рэлігіі Будды. Здавалася, пад уплывам Будды ён запраўды мала звязваў сябе з жыцьцём, ня ведаючы ні гора, ні радасьці, усё прымаючы спакойна, усё філасофскі благаслаўляючы. Здавалася, цьвёрдая інтэрнацкая ложа з шэрай жорсткай коўдрай пад уплывам усходняга бога стала для яго самым прыемным мейсцам — «нірванай», у абдоймах якой ён адчуваў райскую насалоду.

Злыя языкі казалі, што ў яго былі сухоты і ён страціў ужо магчымасьць рухацца, але ён тлумачыў сваю прывязанасьць да ложа «ідэёвымі», «астральнымі» матывамі. Пачуўшы размову Тугоўскага з Загорскім, ён выйшаў са звычайнай раўнавагі, высунуў галаву з-пад коўдраў, якімі ён закутваў сябе, каб гэтакім спосабам заглушыць гукі грэшнага сьвету. Ён акінуў падазронамі сьветлымі сваімі вачыма з-пад белакурных броваў пакоі і, пабачыўшы аднаго Тугоўскага, сьмела сеў на пасьцелі.

— Паслухайце, — пачаў ён размову — першую за ўвесь час жыцьця ў інтэрнаце. — Паслухайце, я чуў вашыя спрэчкі. Вас абразіў Загорскі. Добра, што яшчэ не ў прысутнасьці сяброў пакою, і вы, бачу, вельмі блізка прынялі гэтую абразу да свайго сэрца. Кіньце... Паслухайце астральнага чалавека. Паслухайце, што скажу вам я — вучань вялікага прарока. Я — маўчальнік. Запісвайцеся ў наш гурток чэшскіх сьпірытыстаў, куды ўваходзяць чэшскія, украінскія студэнты ўсіх факультэтаў і іншыя паважаныя грамадзяне. Яшчэ не было ні аднаго беларускага студэнта. Запісвайцеся! Бо вы геніяльны чалавек, грамадзянін Тугоўскі. Так, ня сьмейцеся, — запраўды геніяльны. Хоць Загорскі адаслаў вас у «Інстытут псіхічных досьледаў». Можа быць, часткай ён быў правы, бо геніяльнасьць і вар’яцтва — вельмі родныя сёстры і для шмат звычайных людзей гэнай — ня больш, як вар’ят. Вы геній таму, што інтуітыўна, без дапамогі падручнікаў, сваім дзіўным сэрцам і студзёным, за ўсім паглядаючым, розумам знайшлі вялікі закон жыцьця: заканамернасьць.

Вы пэўны, што жыцьцё чалавека ідзе роўным, так сказаць, матэматычным шляхам, і, як бы чалавек ні хацеў, ён ня сьйдзе з гэтага шляху, які ляжыць перад ім ужо з калыскі. Вы фаталіст. Вы верыце ў сілу, што кіруе чалавекам на яго шляху, не дазваляе яму сысьці на іншы шлях, сілу, якую адны называюць лёсам, другія выпадкам, трэція, можа быць, Богам. Вы лічыце, што выпадковасьцяў няма... Праўда! Ну вось, у той час, як большасьць людзей лічаць, што выпадкі існуюць. Яна, большасьць

прыбягае да гэтых выпадкаў як да ратунку, калі ня можа растлумачыць зьявішча. Так, скажам, будавалі дом. Інжынер, стары ўжо, добры спецыяліст, пабудаваўшы не адзін дом, прадугледзеўшы, здаецца, усё, што трэба, кажа ўзьявсьці трэці паверх. Раптам дом абвальваецца. Назначаецца камісія, справа разглядаецца, нічога ня могуць знайсці канкрэтнага. Магчыма, дрэнны матэр'ял быў віной, і дом ня вытрымаў цяжару. Усе дзівуюцца, усе паціскаюць плячамі — і ўсе кажуць, гледзячы на старога інжынера: «Выпадак. Проста выпадак». Пад домам ляжаць раненыя работнікі. Адны ранены, другія — забітыя. Забітых прывозяць у хату да іх жонак і дзяцей — і жонкі, ірвучы на сваёй галаве валасы, крычаць: «Чаму забіла майго Янку, а чаму Пётра астаўся жывы?» Ім адказваюць: «Выпадак. Няшчасны выпадак». Слова «выпадак» разьясьняе ім, што так і павінна быць. І далей ніякіх разважанняў, што хаваецца за гэтым магічным словам «выпадак», ня робіцца. Я знаў аднаго афіцэра расейскай арміі, які даўно казаў, што ў жыцці яму не «вязе», пытаў яго: «Чаму?» і ён адказваў проста «Выпадак». Напрыклад, ён вельмі дабіваўся «звёздчкі». Ведаецца — чалавечая псіхалогія: «нашыўкі», «звёзды», «медалі», «чыны»... Вось усё, здаецца, было ўжо на добрай дарозе. Начальства ставілася да яго добра. Яму ўжо ўсьміхаліся сваім радасным бліскам «звёзды», «чыны». Як раптам — «няшчасны выпадак»: быў парад, і ў аднаго жаўнера разьвязаліся на парадзе абмоткі на назе.

Замест «звёздаў» і «чыноў» афіцэр атрымаў строгую вымову. Вось вам «выпадак»!.. Нядаўна ў Празе па адной з вуліц ішла дама з маленькімі дзяцямі. Праходзячы каля велізарных дамоў з рознымі аздобамі і статуямі, яна спынілася і пачала паказваць прыгожы дом сваім дзецям... І вось раптам адламалася адна статуя і забіла даму. Засталіся толькі дзеці. Народ збегся, пачаў крычаць: «Выпадак! Няшчасны выпадак!»

А між тым, каб усе гэтыя людзі, якія крычаць: «Выпадак, выпадак», падумалі б і прааналізавалі жыццё чалавека ад яго нараджэння, каб яны паспрабавалі ўсе гэтыя паасобныя выпадкі запісаць і сабраць у адно, яны б пабачылі, што гэтыя выпадкі і ёсць толькі паасобныя звеньні аднаго ланцуга, што яны толькі паасобныя рухі адной сілы, што дае напрамак шляху. Яны, вобразна кажучы, іскры той самай электрычнай сілы.

— Я пераканаўся, — прамовіў Тугоўскі, увесь час уважна слухаўшы, — што выпадкаў няма. Усё заканамерна, нават матэматычна. Напрыклад, у мяне ня толькі шчаслівыя дні, як у іншых, але шчаслівыя тыдні мяжуюцца з нешчаслівымі проста на дзіва, як цотныя і няцотныя лічбы ў арыфметыцы.

— Так, так, — падхапіў астральны чалавек. — Дужа добра! Вам не хапае літаратуры. Вы ня ведаецца шляхоў тых, якія жылі да вас. Я вам магу прапанаваць некалькі кніжак, якія дадуць вам апору.

Ён выцягнуў з-пад падушкі некалькі кніжак і даў іх зацікаўленаму, здзіўленаму Тугоўскаму.

— А цяпер слухайце, слухайце далей, што скажа вам астральны чалавек. Кожную ноч, калі шумныя месцы і спакойныя вёскі закрываюць вочы і бачаць дзіўныя, неразгаданыя сны, над сьветам праносяцца велізарныя сілы, настолькі велізарныя, што, напэўна, сьпячых вёскі і месцы навекі заплюшчылі б вочы ад страху, каб пабачылі іх сапраўдныя памеры. Мільёны зор пачынаюць сьвязаць і міргаць дзіўнымі агнямі.

Выплывае Месяц і пачынае аглядаць паню-Зямлю. Яна шэрая, непрыгожая Зямля, напэўна, здаецца яму найлепшай, прыгажэйшай у свеце, бо прыцягвае яго да сябе, бо прымушае Месяц круціцца каля сябе. І так будзе да самай іх сьмерці... А паміж гэтымі зорамі і гэтым Месяцам блішчаць спакойныя мігаючыя вочы, чырвоныя і жоўтыя вочы, якіх мы не заўсёды бачым — дзіўныя, неразгаданыя, невядомыя вочы планет. Планеты, як жывыя істоты, звязаны паміж сабой працягнутымі рукамі: яны цягнуць да сябе адна другую, як родныя сёстры — гэта закон усясьветнага прыцягненьня. Дзіўны ўплыў планет на нашу Зямлю настолькі значны, што ўсе вялікія астраномы, як Кэплер, Ціхо-дэ-Браге і іншыя, больш вялікія, чым сучасныя прафесары універсітэтаў, звязвалі людское жыццё з рухам планет. Яны ўмелі скласьці «гараскоп» — каляндар чалавечага жыцця па зорах. Пазьнейшыя вучоныя заклімавалі гэтыя погляды вялікіх астраномаў. Іх метады назвалі «гаданьнем», а іх навуку — «астралогіяй».

Адкіньце на бок усе кніжкі, усе тэорыі нашых педагогаў і паклічце на дапамогу логіку. Падумайце: вучоныя-географы знайшлі, што ад уплываў Месяца залежаць марскія прылівы і адлівы, якія правідлова чарадуюцца праз шэсьць гадзін. Значыць, Месяц мае вялікі ўплыў на мора. А калі гэта так, калі нават мора можа раскачаць свае магутныя хвалі і з шумам, з пенай кінуць іх на камяністы бераг толькі пад уплывам Месяца, дык мне здавалася б, логіка павінна прызнаць, што слабы чалавек павінен падпадаць пад яшчэ большы ўплыў. Чаму б, напрыклад, пад уплывамі Месяца ня мог бы чалавек, так сказаць, «забурліць», падняць свае настроі — кінуцца ў жыццё з радасьцю; чаму, напрыклад, праз пэўны час гэтыя настроі не маглі б і апасьць у яго, як хвалі мора. Але калі маленькі Месяц можа аказаць такі ўплыў на Зямлю, на мора, дык што можна сказаць тады пра вялікія планеты, у некалькі разоў большыя за Зямлю? Логіка, здаецца, павінна была б сказаць, што гэтыя ўплывы могуць быць яшчэ большымі. Зразумела, што ўплыў планет на людзей павінен быць значна большым. — Астральны чалавек адкінуў коўдры, устаў з пасьцелі. — Так, уплыў планет на жыццё чалавека ёсьць падобны ўплыву Месяца на марскія хвалі, — сказаў ён. — І ўсё жыццё чалавека залежыць ад таго, пад якой планетай ён радзіўся. Радзіўся ён пад Сонцам — жыццё яго будзе сьветлым, радасным, шчаслівым; радзіўся ён пад Сатурнам — жыццё яго пойдзе па крывой арбіце, будзе нясталым, поўным непрыемнасьці і напоўніць чалавека песімізмам і меланхоліяй. Што гэта ўсё так, — можаце ўзяць дату народжаньня знаёмага вам чалавека, месяц, год і адшукаць вось у гэтай кнізе. — Ён паказаў цененькую кніжачку, на вокладцы якой была намаляваная планета Сатурн з абручком. — Пад якой планетай нарадзіўся знаёмы вам чалавек, або самі, вы знойдзеце правідловы малюнак вашага жыцця... Тады ня трэба вам будзе казаць аб «выпадку», аб «няшчасным выпадку». Тады жыццё ваша атрымае дзіўны сэнс, закон, па якім вы зможаце адзначыць нават сваю будучую дарогу ў жыцці...

Ён замаўчаў... Тугоўскі ўжо ня слухаў яго і шукаў нешта ў кніжцы...

— Ну што, знайшлі? — спытаў астральны чалавек. — Давайце я дапамагу вам... Паглядзім, пад якой планетай вы радзіліся...

Тугоўскі з цікавасьцю пачаў пералістваць старонкі кніжкі. Ён, хаця яшчэ не зусім пераканаўся «логікай» астральнага чалавека, але ўсё ж зацікавіўся ёй.

«Можа быць, я радзіўся пад Сонцам? — думаў ён. — Усё ж тады больш прыемнасьці...»

— Сатурн, — сказаў астральны чалавек і паглядзеў на яго пільна, з нейкай трывогай. — Так! Вы радзіліся пад Сатурнам. Гэта не зусім прыемна.

Тугоўскі пабляднеў і ня мог прамовіць ні слова.

III.

Беларуская грамада ў Празе стала папаўняцца «чароўным полам». Жанчыны, як кветкі вясной, пакрылі беларускае поле ў чэшскай Празе, і поле запрыгажэла — зацьвіло, ажывілася, напоўнілася водарам. Мужчыны ўраз зьмяніліся, сталі менш спрачацца і лаяцца на сходах, а калі і трэба было паспрачацца, дык стараліся паказаць сябе далікатна і спакойна. Зразумела, што кветкі не былі роўнакаштоўнымі, ня вабілі аднолькава сваімі фарбамі, формамі і пахам. Адны з іх былі сапраўднымі кветкамі беларускіх палёў. Перанесеныя на чужы грунт, не маглі зацьвісьці яшчэ больш пышнымі бутонамі; яны мала-памалу сохлі, гінулі, гублялі красу і выклікалі толькі насмешкі з боку сваіх жа сяброў. Другія, наадварот, — пускалі карэньні ў чужы грунт, выжывалі, правіліся, расквіталі і ўжо нічым не адрозьніваліся ад прыгожых і пахучых кветак Чэхіі.

Праўда, такіх было мала, але ўсё ж было, і сярод іх самым пышным бутонам выглядала Галена Уладзіміраўна Вярхоўская. Усяго некалькі дзён таму назад, калі яна прыехала, па Студэнцкім доме ішоў погалас. На прыгожым і шырокім балконе, дзе стаялі столікі для шахматаў, па кафельнай падлозе прахаджывалася разнамоўная маса чэхаў, мадзяраў, немцаў, армянаў, грузінаў, украінцаў, палякаў, расейцаў, невялікая грамада беларусаў зьбілася ў кучку і шапталася.

— Бачылі? Бачылі? — казаў Загорскі. — Да нас прыехала каралева. — Ён блішчэў у лакірках і ў новым чорным касцюме.

— Няпраўда, — зазначыў Кірыла Бурачэўскі, неміласэрна плюючы на падлогу і пасоўваючы капялюш на патыліцу. На ім быў зьляёны касцюм, выдадзены камітэтам разам са стыпендыяй, які вісеў на ім, як на калу. — Я вам зазначу, — прадоўжаў ён, — што прыгожыя жанчыны выходзяць замуж, а ня лезуць ва універсітэт. Сапраўды, паглядзіце на нашых студэнтак. Яны — ўсе ўроды! — Ён засьмяяўся. — На іх мужчыну глядзець брыдка. Таму, зразумела, няшчасныя ў каханьні, яны шукаюць шчасьця ў навуцы, у працы...

Студэнты засьмяяліся:

— Ай да «айцец» Кірыла.

— Паглядзіце, грамадзяне, — сказаў Загорскі, — «айцец» Кірыла палысеў у Празе. І цяпер выглядае з сваім доўгім носам — што міністр замежных справаў.

З Кірылам Бурачэўскім студэнты яшчэ больш павесялелі. Пасыпаліся колкасьці, спрэчкі, сьмех.

Падышоў сюды лысы і паважаны студэнт філасофіі Янка Станкевіч. Студэнты паднялі яго на сьмех:

— Разыдзіцеся, грамадзяне! Аўтар беларускага лемантара крывіндыляе, — крыкнуў насмешлівы, маленькага росту, з выцягнутым і вострым тварам Малевіч.

— Што гэта за слова «крывіньдзіляе»? — запытаўся Станкевіч.

— «Крывіньдзіляе», — так у нас на Віцебшчыне кажуць пра тых, у каго крывыя ногі...

— А хіба ў мяне крывыя ногі? — усміхнуўся крива Станкевіч.

Студэнты замест адказу засьмяяліся:

— Слухай, дзядзька Янка, — перабіў сьмех Загорскі, — ты калісьці казаў, што абышоў усю Беларусь пехатой з торбай за плячамі... Скажы, калі ласка, ці сустракаў ты ўва ўсёй Беларусі хоць пару стройных жаночых ножак?..

— У цябе толькі і стаяць у галаве жаночыя ногі, — сярдзіта агрызнуўся Янка.

— Ой, які ты старык ужо, дзядзька Янка, — адказаў Загорскі. — Што скажа пра цябе твая жонка, калі даведаецца, што ты не зьвяртаеш увагі на жаночыя ногі. Гэта ня робіць табе чэсьці, як філосафу, дзядзька. Успомні: немец Гейнэ знайшоў, што ў немак ногі, як паленьні, маскаль Пушкін пісаў, што ўва ўсёй Расеі ня знойдзеш пару стройных ног. Ну, а скажы, як на Беларусі? Напэўна, у беларусак ногі, што дзьве калоды?

— Няма мне часу з вамі цадзіць вадку рэшатам, — сказаў Станкевіч і пайшоў у залу Студэнцкага дому, адкуль даносіліся шум і гукі раялю.

— Слаба, слаба, філосаф, — панясліся яму ў дагонку крыкі і сьмех.

— Таўкачы! — засьмяяўся «айцец» Кірыла, плюючы зноў. — Сапраўды, беларусы ўсе таўкачы!

У гэты момант на балконе паказалася Вярхоўская. Усе замоўклі і ўпіліся ў яе вачыма.

Яна была проста апранутая, але ў гэтай прастаце чуўся смак, чуўся голас мастака, які наўмысьля пазьбягаў крыклівых фарбаў і формаў.

Чорнае, шоўкавае паліто прыгожа абцягвала яе стройную фігуру. Чорны капялюш з маленькімі скрыдламі, як у амурчыка, вельмі добра падкрэсьліваў белізна й кругласьці твару, на якім гарэлі сінія вочанькі-вочы. Праз паліто віднелася сіняе ўбраньне з прыгожа адцяняўшай форму шыі кружаўной устаўкай. На нагах былі жоўтыя чаравікі.

Вобраз быў цікавы. Самае вабнае ў ім вочы. Яны сьмяяліся раней, чым яна хацела сьмяяцца. Здавалася, яны заўсёды былі насьмешлівымі, крыху вострымі і калючымі. Ад іх прамяніўся дзіўны сіні сьвет, які, здавалася, ішоў здалёку, з нейкай глыбіні. Калі б зьмясьціць гэтыя вочы ў цёмны пакой, яны, напэўна, асьвятлілі б усё дзіўным, фарфарэсцыруючым сьвятлом. Асабліва яны пачыналі цікава блішчэць, калі яна сьмяялася ўва ўсю моц сваіх лёгкіх, — дзіўным, звонкім, як песьня жаваронка, сьмехам.

Загорскі першы выйшаў да яе, прывітаўся й павёў прадстаўляць беларускай грамадзе. Студэнты з прыемнасьцю паціскалі яе пульхную руку ў рукавічцы. Нават «айцец» Кірыла ветліва сагнуўся і з застылай усьмешкай на сваім твары прамовіў: «Вельмі прыемна».

— Наша грамада, як бачыце, невялікая, — зазначыў Загорскі, калі працэдура знаёмства скончылася.

— Ну, справа, я думаю, ня ў колькасьці, а ў якасьці, — засьмяялася Вярхоўская.

— Зразумела, — адказалі студэнты.

— Вы, напэўна, яшчэ не пасьпелі агледзець наш Студэнцкі дом, — галантна нахіліўся да яе напарфумлены Загорскі.

— Так, я сюды толькі што прыйшла. Але мяне дзівіць маса народу,

тут паўнагучнасьць жыцьця і разам з тым тая свабода, з якой тут трымаюцца ўсе...

— Так, тут паўнейшая свабода, — адказаў Загорскі, які стараўся высунацца перад усімі. — Так, дазвольце вас азнаёміць з нашым Студэнцкім домам...

— Калі ласка, — засьмяялася яна ізноў, — з вялікай прыемнасьцяй... Але мне трэба было б пабачыць некаторых нашых з Вільні, перш за ўсё грамадзяніна Станкевіча.

— Дык і пабачым, — усміхнуўся Загорскі.

— Тады пойдзем, — сказала яна, глядзячы на групу студэнтаў, як каралева глядзіць на сваю сьвіту.

Усе пайшлі за ёю ў залу. Засталася толькі невялічкая частка на чале з «айцом» Кірылам.

— Н-да, — прамычэў Кірыла, калі працэсія схавалася ў зале, — важная птушка, — і неміласэрна сплюнуў на падлогу.

— Нічога асаблівага. Але, здаецца, недурная, — сказаў Малевіч.

У зале Студэнцкага дому было шумна: трашчаў пінг-понг, стукалі бильярды, рассыпаў хвалі гукаў раяль, сьпявалі й гутарылі людзі. У другой канцэртнай зале былі пастаўлены рады крэслаў, зроблены памост, на якім стаяў таксама раяль, што адчыняўся толькі падчас канцэртаў. Над памостам вісеў вялікі плакат з зялёнай матэрыі, напісаны на лаціне: «Ut omnes unum sunt» («Няхай усе будуць, як адзін»). На памосьце, на крэслах, за столікамі ўздоўж сьценаў, па ўсіх кутках сядзелі групамі студэнты і грызьлі граніт навукі. Тут можна было спрачацца, можна было разам высветліць незразумелыя пытаньні, у адлічча ад тых пакояў Студэнцкага дому, якія называліся «студоўнамі», у якіх была магільная ціша.

— За гэтай залай, — сказаў эlegantны Загорскі, ідучы побач Вярхоўскай, — ёсьць спецыяльныя пакоі для жанчын. Вы не жадаеце туды пайсьці?

— Не, дзякую... Пакуль што я не жадаю сябе аддзяляць ад мужчынаў, — яна засьмяялася. На яе глянулі з здзіўленьнем усе ў залі, на адну хвіліну адарваўшы вочы ад кніжак, каб паглядзець на дзіўную працэсію, што цягнулася за жанчынай. Потым усе зноў пачалі займацца сваёй справай.

Як звонкі сьмех пачуў Станкевіч, ён сам пайшоў ёй на спатканьне.

— А, Галена Уладзіміраўна, — сказаў ён з больш вясёлым выразам твару, чым калі гутарыў з студэнтамі. — Прыехалі? Ну, дзякаваць Богу. — Ён паціснуў яе руку.

— Напэўна, не чакалі мяне? — сказала вясёлая Вярхоўская.

— Як жа? Чакалі, яшчэ як... Вы нам вельмі патрэбны былі. Вам не хацелі выдаць стыпендыі, таму што вас не было ў той час у Празе, але я пастараўся абараніць вас. Вам ужо ёсьць стыпендыя. Вы толькі зараз павінны зьвярнуцца да старшыні «Беларускай Грамады ў Празе». Вы ведаеце, дзе ён жыве?

Вярхоўская пахітала галавой.

— Я магу правесці, — пасьпяшыў Загорскі. Яму вельмі не хацелася адпускаяць ад сябе Вярхоўскую.

— Ну вось і добра. Вам зараз трэба будзе ісьці.

— Якая вы шчаслівая, — зазначылі падышоўшыя ў гэты час беларускія студэнткі. — Толькі прыехалі, а ўжо маеце стыпендыю. А вось мы

жывем у Марыянскім кляштары ўжо са жніўня. Лічыце, колькі гэта будзе да лістапада; маліліся Богу, пасьцілі, спаўняем усе загады манахак і аканчальна губляем чалавечую годнасьць.

— Вы жывяце ў кляштары? — здзівілася Вярхоўская.

— А як жа?! — адказалі ёй студэнткі. — Вось як пойдзеце ад Студэнцкага дому направа — у маленькай, вузкай сярэднявечнай вуліцы пабачыце стары каменны дом з дубовымі варотамі, з вузкімі вокнамі, з кратамі. Вось за гэтымі кратамі мы і жывём, як у турме — і высоўваем галовы на сьвет Божы, як арыштанткі.

— Мусібыць, нам прыдзеца доўга яшчэ жыць у кляштары, — зазначыла маленькага росту ўжо досыць пажылая студэнтка-медычка. — У мяне ўжо даўно ня плачана за стол і кватэру. Маю доўгу каля 380 крон.

— А ў мяне больш 500, — сказала другая, высокая і худая, з непрыгожым жоўтым тварам.

— Сапраўды гэта цяжка, — хітнула галавой Вярхоўская. — На такое жыцьцё трэба нямала геройства.

— Ведаеце што? — прапанаваў Станкевіч. — Вы падайце заявы і папрасіце дапамогі. Я думаю, што вам якія-небудзь сумы адпусьцяць і ўлаштуюць на стыпендыю.

— Мы пісалі ўжо, — і ніякай карысьці.

— Пішыце яшчэ раз. Стукайце часьцей, і адчыняць вам.

— Відаць адразу, што вучыўся ў духоўнай семінарыі, — насмешліва паглядзеў на Станкевіча Загорскі. Яму было прыемна бачыць блішчэўшыя бяссільным, злобным вагнём вочы Станкевіча. Загорскі ведаў, што Станкевіч нічога ня можа яму зрабіць, нягледзячы на свае ўплывы. — Але нам час ісьці, — звярнуўся ён да Вярхоўскай, каб перабіць адказ Станкевіча. — Мы можам не знайсці старшыню ў хаце.

Яны развіталіся. Усю дарогу Загорскі стараўся весяліць Вярхоўскую. На сходах, што вялі на высокую гару да дому старшыні, ён узяў яе за локаць, дапамагаючы падняцца. Але каля самага дому яна сама пажадала збавіцца ад няпрошанага правадніка:

— Дзякую вам. Цяпер я ўжо сама знайду кватэру. Да пабачэньня! — і працягнула яму руку.

Ён глядзеў на яе, поўны здзіўленьня. «Як? Яна сама мяне пакідае?» — падумаў.

— Усяго добрага... — прамовіў ён сумна. Зьняў капялюш і павярнуў зноў да Студэнцкага дому.

Старшыня сядзеў за сваім пісьмовым сталом, апрануты ў чорны касцюм, з вялікай белай хустай у левай кішэні, і выглядаў вясёлым і памаладзеўшым.

— Я толькі што з міністэрства, — сказаў ён, пасадзіўшы Вярхоўскую на мяккае крэсла каля стала. — Добра, што вы зараз прыехалі. Якраз вас мы сёньня зацьвердзілі на стыпендыю. Вітаю! — Ён працягнуў ёй руку. — Цяпер вам толькі дарога ва ўніверсітэт. На які ж вы думаеце паступіць факультэт?

— Я? — І ня думаючы, хутка адказала: — Вядома, на філасофію...

— Чаму «вядома»? — усміхнуўся старшыня.

— Таму, што я не належу да тых, якія глядзяць на навуку, як на дойную карову. Я ведаю, што ў вас тут усе толькі тэхнікі ды медыкі... А між

тым на Бацькаўшыне патрэбны грамадскія працаўнікі, знаёмыя з гісторыяй. Я думаю аддаць усе сілы барацьбе за вызваленне беларускага народу. А калі гэтага будзе патрабаваць справа — я заўсёды змагу быць міласэрнай сястрой.

— Вось вы як... Не чакаў, — глядзеў на яе расшыранымі, бясколеравымі вачыма на атлусьцелым, старым маршчыністым твары старшыня. — Ці ў Вільні там усе такія? — І, не чакаючы адказу, пачаў запісваць у паперы, яе факультэт... — Стыпендыю можаце атрымаць ужо заўтра, у «Чэшска-Украінскім камітэце», — падняў ён галаву над паперамі. — А што датычыць паступлення ва універсітэт, дык вам дапамогуць вашы сябры.

— Дзякую... Гэта ўсё? — Яна сабралася ісьці.

— А як у вас з кватэрай? — запытаў, устаючы, старшыня. — Калі няма, дык пакуль што ў мяне... Можаце паставіць хаця б свае рэчы.

— Не... Не... Дзякую... У мяне тут ёсць знаёмыя студэнты і студэнткі. Я ў іх, — адмаўлялася Вярхоўская...

— Можа будзеце ў нас абедаць? — казаў ён, адчыняючы дзверы ў кухню... — Маша, прыгатуй нам абед. — Яго прыгожая жонка-чэшка пасьпяшыла да пліты.

— Не, не, — рашуча адмаўлялася Вярхоўская. Чэшка старалася ўгаварыць яе на ламанай чэшска-беларускай мове: трымала яе за руку, міла гладзіла, нават казалася, што яна прыгожая, і гатова была, здаецца, абняць і пацалаваць.

— Ну, ня хоча, дык што будзеш рабіць? — сказаў старшыня. — Ах, пачакайце, я зусім запамятаў. Ёсць тут у нашай Грамадзе чалавек па прозьвішчу Тугоўскі. — Ён паморшчыўся. — Вы мо ня ведаеце? Не?

Вярхоўская паківала адмоўна галавой.

— Кажуць, што ён дзесьці загінуў, што яго ўжо няма ў Празе... Ён ні-дзе не паказваецца, ніколі не бывае ў Студэнцкім доме, словам — прапаў чалавек і толькі... Я вельмі хацеў ведаць, што з ім, бо яму якраз цяпер з вамі выпісана стыпендыя. Дык вось, да вас мая вялікая просьба: расшукайце яго якім-небудзь чынам праз студэнтаў. Яны напэўна ведаюць, дзе ён, і паведаміце, што ў яго ёсць стыпендыя. Няхай ён зойдзе да мяне.

— Добра... Тугоўскі яго прозьвішча? Так, я пастараюся... Добра... Да пабачэння!

— Усяго добрага, усяго добрага! — казалі ў адзін голас старшыня і жонка. — Заходзьце да нас часцей, — запрашала чэшка, зачыняючы дзверы.

Вярхоўская ішла зноў у Студэнцкі дом па вялікіх сходах. Яна думала аб студэнтах, якіх спаткае, і пра тое, каб хутчэй пачаць шуканьне незнаёмага Тугоўскага.

IV.

У Студэнцкім доме толькі зараз, пад энергічным націскам Вярхоўскай, успомнілі, што сапраўды існаваў на сьвеце юнак па прозьвішчу Тугоўскі. Запраўды, некалькі разоў бачылі яго ў залі. Тады ніхто не звярнуў увагі на яго, і шмат у каго гэты вобраз зусім зьнік з памяці. Адзін «айцец» Кірыла з трывогай успамінаў таго, хто плакаў падчас вясёлай мінуты пад сьценкай інтэрнату.

Толькі адзін ён зразумеў, што душа ў Тугоўскага досыць чулая, што

яна, можа быць, па-свойму заслугоўвае ўвагі, ва ўсякім выпадку, яна не павінна быць загубленая для «Беларускай Грамады ў Празе»: яе трэба знайсці. Але ўсе шуканьні ня мелі посьпеху. Было вядома, што ён больш ня жыў у інтэрнаце, бо нават для інтэрнату ў яго не хапала грошай. Ён спаў дзесьці ў альтане, у садзе і штодня мяняў сваю «кватэру», каб яго не знайшоў садоўнік і не адправіў у паліцыю, як бяздомную і падазроную асобу... Казалі, што ён прыходзіў спаць у альтану позна, калі было зусім цёмна, і яго быццам бачылі штодня, але зноў ніхто напэўна нічога ня мог цьвердзіць. Як бы там ні было, «айцец» Кірыла рашыў знайсці закінутага і вярнуць да жыцця.

Быў прыгожы, восеньскі ранак. Сонца залаціла апошнія жоўтыя лісты дрэваў на аляях. Усё памірала. Акорды сьмерці несьліся ў апошніх парывах ветру, што шумеў у елках і таполях саду.

— Мне здаецца, гэта ня вецер шуміць, гэта йграе віяланчэліст «Песьню Трубадура» Чайкоўскага, — сказаў Тугоўскі. Ён успомніў Бацькаўшчыну, успомніў, як на адным канцэрце прафесар кансерваторыі калісьці йграў «Песьню Трубадура». Успомніў, што тады ў гэтых гуках віяланчэлі яму пачуўся чалавечы голас, і яму здалася, што сыплюцца лісты, агаляюцца дрэвы, з кожным новым акордам апускаюцца рукі... «Астральны чалавек» не прамовіў ні слова. Ён пазяхнуў, выцягнуў руку з-пад коўдраў, але зараз жа схаваў назад: было зімна ў альтане. І заместа адказу ён пачаў дэкламаваць «Брацьцяў-разбойнікаў»:

«Нас было двое:

Брат і я...»

Тугоўскі ўслухваўся ў словы, вымаўленыя сьмешным галіцыйскім акцэнтам, і параўноўваў становішча «брацьцяў-разбойнікаў» з сваім. Дзіўная аналогія! Усё, што казалі яны, увесь іх пратэст супраць жыцця, людзей і іх мяшчанскіх радасьцяў так быў блізкі яго сэрцу...

Цяпер ужо ён ня мог без агіды глядзець на людзей у лакітках, у фракках, сытых і чырвоных. Ён гатоў быў выхапіць нож і нанясьці ім рану, як разбойнік з вялікай дарогі.

Часамі ён думаў: «Чаму? Адкуль у яго такая нянавісьць да людзей, задаволеных жыцьцём. Няўжо ён гатовы зрабіць казарму для ўсіх і забараніць усім сьмяяцца, няўжо ж ён павінен адняць ад іх вопратку, калі на ім вісяць лахманы... Хто вінны гэтаму? Сацыяльныя варункі?.. Несправядлівая капіталістычная сістэма?.. Бог, стварыўшы гэтую сістэму, ці ён сам, ня маючы сілы палепшыць жыцьцё, як іншыя?» І пакуль «астральны чалавек» дэкламаваў «Брацьцяў-разбойнікаў», ён успамінаў пад шум ветру, які гуляў па мёртвым садзе, успамінаў пад гукі «Песьні Трубадура» сваё жыцьцё. Ён пачынаў разумець, што гэтая нянавісьць да сучаснага ладу жыцця, да задаволеных людзей радзілася ў яго нават не цяпер, а ў дзяцінстве, у цёмным падвале каменнага дому, з матчынай песьняй над яго калыскай. Яна радзілася, гэтая нянавісьць, у яго сэрцы і разам з ім таму, што над сабой і навокал сябе ён чуў іншыя песьні. Над ім, над цёмным склепам, жыла сям'я Загорскіх, у пакоях якой штодня гучэў раяль. Ён заходзіў толькі часам у гэтыя вялікія, пышныя пакоі, у якіх пахла асаблівым прыемным пахам, што казытаў нервы, праходзіў, чапляючыся за фартух маткі, што прыносіла вузел вымытай бялізны...

Матка яго была прачкай у Загорскіх, і яна заўсёды прыводзіла свайго Пётру ў надзеі, што вучыцельніца — сама пані Загорская — паглядзіць

на яго і дазволіць пагуляць з яе сынам Янам. Звычайна так і бывала. Маладая, прыгожая, уся прапахшая парфумамі, пані Загорская выходзіла да Тугоўскай, лічыла бялізну, а потым брала маленькага Пётру за падбародак...

— Іш які прыгажун падрос?! — казал яна.

— Так, панічка, расьце, — пацьвярджала шчаслівая Тугоўская, складваючы рукі на жываце. — Падрасьце — мне дапамога...

— Так, падрасьце — дапамога, — казал Загорская. — Дык пакіньце яго пагуляць з маім Янам...

— Ах, дзе там, панічка, ён вам набрудзіць толькі, наробіць шкоды, — адмаўлялася Тугоўская...

— Ну што там, пакіньце... Ён сам потым зойдзе дахаты. Гэта ж на адным двары...

— Ды ён зойдзе, — згаджалася шчаслівая Тугоўская. — Ну, дзякую вам, — і з радасьцяй глядзела, як маладая, прыгожая вучыцелька адвдзіла яе сына за руку ў іншыя пакоі... Цэлы новы сьвет адчыняўся хлопчыку Пётру!.. Ах, колькі там конікаў, мядзведзяў, аўтамабіляў, стрэльбаў, розных прыгожых кніжак, малюнкаў, кветак... Як хочацца яму ўсё пазнаць, усё абмацаць сваімі рукамі, прылажыць да свайго языка — пакаштаваць ці праехацца праз увесь пакой... Але яму гэта не даюць!..

— Ня руш! — крычыць Янка Загорскі, аберагаючы сваю ўласнасьць, і б'е Пётру па руцэ. Ён не задаволены, што плябей Пётра ўвайшоў у яго пакой патрыцыя і яшчэ рухае бруднымі рукамі рэчы.

— Ян! — крычыць Загорская. — Ня трэба біцца! Гуляйце з Пётрам добра...

— Ён рухае мой аўтамабіль, — адказвае Янка. Матка замаўкае і выходзіць з пакою. Яна таксама прызнае за сынам права ўласнасьці.

Ян садзіцца ў аўтамабіль — развальваецца, бы дырэктар фабрыкі.

Пётра з вінаватым выглядам глядзіць на яго і хоць ціханька датыкаецца маленькім пальчыкам да тоўстых шынаў, да бліскучай паліраванай паверхні аўтамабіля...

— Гу-гу-гу, — гудзіць Ян і ляціць праз увесь пакой, круцячы нагамі. Пётра ляціць за ім бокам, увесь час стараючыся не адстаць ад аўтамабіля. Ён сьвішчыць, падскоквае і стараецца падпіхнуць рукамі машыну хоць ззаду, але Ян горда адштурхоўвае яго. Пётра нейкі час скача, але ўсё цішэй і цішэй, і потым сумна спыняецца ў кутку... У яго маленькую душу закрад-ваецца нянавісьць да тых, хто мае маленькі ўласны дзіцячы аўтамабіль.

А што будзе, калі ён вырасьце? Што будзе, калі дзіцячая нянавісьць вырасьце разам з ім у помсту?

Праходзяць гады... На ім паяўляецца такая самая з жоўтымі галунамі і гузікамі форма рэаліста, як і ў Яна Загорскага. Але згоды няма паміж імі. Роў паміж двума процілеглымі сьветамі не засыпаны. Ян Загорскі рэдка размаўляе з Тугоўскім і рэдка гуляе з ім, як роўны з роўным — хоць яны і сядзяць разам у адным класе. Ён, здаецца, няўмысьля хоча падкрэсьліць сваю перавагу, калі на вялікай перамене купляе сабе шклянку гарбаты і катлеты, а Тугоўскі ня мае нават капейкі, каб купіць сабе «жулікаў»... Яму прыемна, што Тугоўскі забіваецца ў кут і толькі глытае сьлюнкі. Колькі сьмеху і радасьці дастаўляе яму мінута, калі інспектар рэальнай школы прыходзе і заяўляе, што Тугоўскі ні адной хвіліны ня

можа заставацца ў школе — за няўзнос платы. Тугоўскаму не даюць нават магчымасці дасядзець да канца лекцыі, яго гоняць, як нягодніка, як хворага дрэннай хваробай, перадаюць швейцару ў залатых галунах, каб той са злосьцю мог бы зачыніць за ім дзверы.

Хто ведае, колькі разоў ён плакаў, прытуліўшыся да белай, бясчулай сцяны казённай рэальнай школы...

Колькі разоў смяяўся за яго плячыма швейцар!

Апошні раз (гэта было ўжо перад самай вайной), калі яго выгналі і ён прыйшоў, плачучы, дахаты, бацька сказаў:

— Ну, сыноч, як хочаш! Грошай у мяне няма: больш вучыць я ня маю сілы...

Пётра плакаў, ня еў нічога, маліў бацьку, але нічога не дапамагала. Нарэшце ксёндз, вучыўшы ў рэальнай школе, зжаліўся і заплаціў за яго за паўгода. Так Пётра давучыўся да канца году і быў пераведзены ў другі клас нават з пахвальным лістом.

Вучыцелька Загорская не бяз зайздасці рабіла ўвагу свайму сыну Яну:

— Вось, Ян, ты просіш асобнага пакою вучыцца: табе ўсё перашкаджае... Паглядзі на Тугоўскага. Ён жыве ў падвале, і ў яго там разам і спальня, і зала, і сталовая, і кабінет. Назьбіраецца часам поўны падвал людзей, а Пётра заб'ецца ў куток і вучыцца. Затое глядзі: ён пераходзіць з класу ў клас з пахвальным лістом. Вось бяры з яго прыклад, Ян.

— Не хачу я браць прыкладу з прачкінага сына, — сярдзіта агрызаўся Ян і, бразнуўшы дзвярыма, выходзіў з пакою.

І тут ударыў гром. Настала вайна. Па вуліцах места папаўзлі падводы з мірным жыхарствам, грузаныя розным скарбам. Інтэлігенцыя й панства выязджалі раней, пакідалі свае кватэры на дагляд дворнікам і немажымым.

Пані Загорская, якая ўжо стала ў гэты час удавой, прасіла Тугоўскую дагледзець за кватэрай.

— Мілачка, — казала яна, — вайна хутка скончыцца. Нашыя войскі ўжо занялі Прусію. Хутка немцы запрасяць міру. Мы едзем дзеля гэтага недалёка, у Вялікія Лукі. Думаю, праз месяц, ну, самае большае, праз паўтара мы будзем зноў на старой кватэры. Дык прыглядзіце за ўсім, мілачка. Вось вам ключ. Будзьце, як у хаце. Я зусім пакладаюся на вашую чэснасьць.

Маленькі Пётра правёў паню на фурманцы на вакзал. На станцыі ў першым класе Пётра згубіўся. Там было столькі афіцэраў, і яны так блішчэлі, што ў беднага Пётры пацямнела ў вачох. Пані Загорская да гэтага часу, седзячы з ім побач, прыемна размаўляла, але ў першым класе яна стала старацца як мага хутчэй разьвітацца з ім. Ён і сам хацеў хутчэй выскачыць з гэтага праклятага класу. І таму, калі яна працягнула яму руку, ён, ня памятаючы сябе ад радасці, пацалаваў яе й кінуўся ўцякаць праз дзверы.

Між тым вайна зацягнулася. Праз месяц, самае большае, паўтара, як думала Загорская, немцы ня толькі не запрасілі міру, але занялі цэлую паласу расейскай тэрыторыі.

Прышлося выязджаць з Вялікіх Лук, папаўшых ужо ў прыфрантавую паласу. Загорская прасіла пераслаць рэчы і ўсе грошы ёй у Харкаў, куды едуць з сынам. Тугоўская пераслала грошы ў хуткім часе, але ёй самой давялося падумаць, куды ўцякаць ад вайны. Была скліканыя сямейная нарада, на якой Пётра прапанаваў таксама Харкаў. Яму хацелася

паступіць у рэальную школу разам з Загорскім. Матка згадзілася з ім, і так большасцю галасоў яны перамаглі бацьку, не жадаўшага нікуды ехаць з Бацькаўшчыны. У Харкаве трапілася спатканьне. «Прачкін сын» сеў на адну лаву з сынам вучыцелькі-дваранкі. Цяпер ужо не давялося «прачкінаму сыну» плакаць пад сьценкай школы за няўзнос платы. Яго звальнялі поўнасьцю, як уцекача з Бацькаўшчыны. І вось — раптам рэвалюцыя. Асьвяжаючая навальніца праняслася ў паветры, шмат сьмелых сэрцаў запаліла смагай волі і сьвятла. Тугоўскі ажыў, ён пачуў, што ў яго выраслі крыльлі. Ён хадзіў на мітынгі, хадзіў на дэманстрацыі. Арганізоўваў вучняў і насіў чырвоную стужку.

Але ня ўсе роўна віталі рэвалюцыю. Ён памятае: калі ішоў на Петраград з войскам Карнілаў, ён быў у цэлым класе адзін. Сабраліся вучні ўсіх школаў і педагогі. Ён сядзеў у ліку меншай грамады з чырвонай стужкай за сталом прэзідыума. На сцэне — ён, «прачкін сын», «плябей». Загорскі з балкону зьядаў яго насьмешлівымі вачыма. Камісар прасьветы Украіны Затонскі чытаў даклад аб адзінай працоўнай школе. Як толькі ён скончыў, пачуўся шум воплескаў: уся зала, нават частка педагогаў, вітала ідэю працоўнай школы. Раптам да гэтых воплескаў з таго боку далёкай галёркі, дзе сядзеў Загорскі, пачуўся сьвіст на ўвесь тэатр. Затонскі, белы ад злосьці, папраўляючы пенсэ на сваім мясістым носе, пасьпешна ўзышоў на кафедру:

— Нас не запужаеце, — пачаў ён. — Мы ведаем, што гэта сьвісталі «папенькіны і маменькіны сынкі», але ў рабочым класе ёсьць проціў іх вось што, — ён выцягнуў з кішэні рэвальвер, гледзячы проста на галёрку. На момант уся зала замёрла...

Чулася, як цяжка дыхаюць людзі. Тугоўскаму здалося, што зараз Затонскі будзе страляць у натоўп. Але праз хвіліну ён сышоў пад магільнае маўчаньне.

Пачаліся прывітаньні і зноў даклады, як быццам нічога дрэннага не было. Галёрка на гэты раз была спакойнай. Так скончыўся дзень адзінай працоўнай школы. І так памерла ў Харкаве старая школа, ня стала гімназіі.

Потым сацыяльная рэвалюцыя стала паглыбляцца: у Харкаве пачалося забіраньне заложнікаў. Мала гэтага: у жахлівы мароз, якраз тады нябачаны ў Харкаве, «буржуі» былі сагнаныя на пляцы перад саборам капаць магілы для ахвяраў рэвалюцыі. У люты мароз, дзьмухаючы ў пальцы, разводзячы велізарныя вогнішчы, напужаныя людзі бралі непрывычна кіркі і білі па замёрзлай зямлі, пад насьмешкі натоўпу. Але ня ўсе сьмяяліся.

— Далі бы лепш нам, беспрацоўным, пакапаць яму, — казалі з натоўпу рабочыя патрулям, што праходзілі міма. — Мы б хоць зарабілі грошы. А то яны ня ўмеюць нават трымаць у руках кіркі. Так і за месяц нічога ня выкапаеш.

Усе маўчалі. Адна толькі сацыял-дэмакратычная газета «Наш Голас» пісала аб старым строі, перавярнутым дагары нагамі.

Праз некалькі дзён малюнак зьмяніўся: бальшавікі, напэўна, паслухалі беспрацоўных. «Буржуі» былі адпраўленыя па турмах, а іх места занялі ўжо рабочыя, якія ўзьялі велізарную чырвоную урну з надпісамі: «Паўшыя за Радавую ўладу».

Гэтая урна заняла ўвесь пляц перад самым саборам і закланіла сабой

чырвоны каменны дом, дзе змяшчаліся ўрадавыя ўстановы. Але нядоўга лёс судзіў ёй красавацца. Ужо чуўся на поўдні гром гарматаў, ужо трашчалі кулямёты, ужо крок за крокам набліжаўся да Харкава Дзянікін. Харчоў нястала. Рынак памёр.

Грошы сталі нявартымі паперкамі. Загорскі пацяшаўся... Ужо аднаго гэтага было досыць, каб Тугоўскі з трывогай сачыў за падзеямі...

І раптам, нечакана, кінуўшы некалькі бронецягнікоў, пакінуўшы трупы на вуліцах, бальшавікі здалі Харкаў... Усё жыхарства вітала першыя казачыя часці, увайшоўшыя ў места, багатыя людзі выносілі дзесьці схаваныя булкі, пячэньне, віно. Усе сьмяяліся, віталі адзін аднаго са збаўленьнем.

І ва ўсіх цэрквах званілі ўва ўсе званы. У саборы адпраўляўся ўдзячны малебен за збаўленьне ад Антыхрыста. Урна ламалася на дровы, магільны зроўніваліся з зямлёй і забрукоўваліся каменем. Па самай галоўнай Нікалаеўскай вуліцы хадзілі грамадой паны ў цыліндрах, дамы прыгожа, па-бальнаму адзетыя. У адной кучцы Тугоўскі заўважыў Загорскую, ішоўшую пад ручку з афіцэрам. Яна часам рукой паказвала на якога-небудзь бедна апранутага чалавека: «Камуніст!» — і афіцэр зараз арыштоўваў яго на вуліцы.

Тугоўскі пасьпяшыў схвацца. Хто ведае, што яшчэ можа быць?.. Досыць якой-небудзь даме наўмысьля паказаць на яго пальцам, каб яго забралі і павялі. А там спрабуй тады апраўдацца! І ў сэрцы Тугоўскага рабілася горка. Вось якая псіхалогія ў гэтых людзей, якія называюць сябе інтэлігэнтамі. Вось яны, прыгожыя дамы! Яшчэ на іх вачох валяліся прыкрытыя рагожай, акрываўленыя трупы матросаў і жаўнераў, а яны хацелі новых ахвяр, новай крыві. Па вуліцах гналі на расстрэл кучкі людзей (хто ведае — вінаватых ці не), нёслых галаву за ідэю ці, можа быць проста за якую-небудзь помсту якога-небудзь раззлаванага абывацеля. Іх вялі сьветлым, радасным, сонечным днём, калі ўсё казалася аб жыцьці, калі ў мястowych садах гуляў разубраны натоўп і чырыкалі вясёла птушкі, вялі на круты бераг... і там кулямётам касілі, як жывёлу.

— Распніце іх! — крычаў абывацель і радасна благаслаўляў булку белага хлеба.

У Загорскага радасьці не было канца. Ён хадзіў «качаць» генералаў Май-Маеўскага і Куцёпава, ён запісаўся санітарам у асобны студэнцкі батальён і прымушаў гэта самае зрабіць Тугоўскага.

— Мне няма часу. Я хачу вучыцца, — адказваў Тугоўскі. Гімназіі і рэальная школа якраз пачалі сваю дзейнасьць, хоць вучняў у іх было вельмі мала. Усё вярталася на старое, разам з старым правапісам і літарай «яць».

Што было рабіць? Трэба было жыць... Трэба было прытарнавацца да новых абставінаў! І Тугоўскі, згубіўшы веру ў чалавека, з сумам у грудзях пачаў жыць, пачаў вучыцца. Ён быў ужо ў апошнім класе рэальнай школы, і яму заставалася толькі некалькі месяцаў да яе сканчэньня. Вучыцелі ўжо абяцалі атэстаты з царскім арлом. Як раптам... Дзянікіна пагналі з-пад самага Арла.

Не пасьпелі нават апамятацца, як фронт апынуўся пад Харкавам і генерал Куцёпаў абвесьціў мабілізацыю ў першую чаргу вучняў апошніх класаў гімназіі, рэальнай школы.

Загорскі паступіў дабравольцам на бронецягнік. Тугоўскі разам з некалькімі жыдкімі-вучнямі рашыў дэзерціраваць.

...І ён успомніў цяпер у альтане, колькі перажыў за гэты час, успомніў, як ён дрыжэў ад кожнага скрыпу варотаў, успомніў, як дзянікінцы разь-

бівалі магазіны і вінныя крамы, успомніў, як за дэзерцірства павесілі аднаго юнака на вулічным ліхтары. З таго часу ён больш нічога ня ведаў аб Загорскім. Ён думаў, што яго ўжо не было ў жывых, як не засталася нікога з тых, з якімі ён вучыўся. І раптам яны спаткаліся ў Празе, на беларускім грунце. Як дзіўна! Тугоўскі ламаў сабе галаву над пытаннем: як магло стацца, каб дзянікінец і патрыцый мог папасыці ў беларускі рух. Зразумела, Загорскі быў ужо ня той: рэвалюцыйная бура зламала яго панскую гордасць і самазакаханьне, але ўсё ж да чалавека з новай душой, беларуса, яшчэ было далёка. Прорва паміж імі ўсё-такі заставалася вялікая. Яна ня стала меншай, чым была ў той час, калі на твары Тугоўскага загарэлася чырвоная пляма — «плябей».

Праўда, цяпер яна не была такой жахлівай, бо якраз душа Тугоўскага цярпела, яна пачынала перажываць мукі разачараваньня.

Рэвалюцыя ўвайшла ў свае берагі... Рэвалюцыя, як мора, ускалыхнуўшае ўсё, што было на дне, зноў апусьціла на дно тое, што там было. Хто быў нічым, той і застаўся нічым. І з сумам думаў Тугоўскі, як ён жыў пры бальшавіках, як кожны ранак ён нёс сваёй матцы бялізну ў чырвонаармейскую пральню. З сумам думаў ён, як заходзіў у склеп, поўны духаты, смуроду й пары — цёмны й шумны, дзе ў куце выцягвала бялізну з машыны, надрываючы свае апошнія сілы, матка.

— Гэта ваш сын? — пыталі работніцы ў пральні.

— Каб я мела такога сына, — сказала маладая работніца, — я ў гэтай пральні не працавала б...

— Што рабіць? — уздыхнула Тугоўская, — я працую, каб ён меў магчымасьць вучыцца. Можа быць, вывучыўшыся, успомніць сваю старую матку.

— А на каго ж ты яго вучыш? — цікавілася другая работніца, больш пажылая.

— На інжынера...

— Ну цяпер усе вучацца на інжынера, — зазначыла пажылая работніца. — А хто ж тады боты будзе шыць? Вучыла б ты лепш свайго сына на шаўца.

Матка нічога не адказвала, ізноў бралася за бялізну.

Тугоўскі ня мог перанесці гэтых размоваў. Яны рэзалі яго жывога ножыкам па горле і сэрцы, прымушалі ледзь не са сьлязамі на вачох хадзіць па ўстановах і прасіць сабе службу. Ніякай службы ён сабе ня мог знайсці...

Тугоўскі сумны ішоў па вуліцах, а ў гэты час міма яго праносіліся аўтамабілі, у якіх сядзелі «сьпецы», адукаваныя людзі «добрых старых часоў». Хто чымсьці быў раней, той і зараз займаў добрае палажэньне. Не заставалася нічога рабіць. Тугоўскі паступіў у адчынены бальшавікамі Тэхналагічны інстытут, дзе выдавалі студэнтам пенсіі і паёк. Кожны дзень ён атрымліваў фунт чорнага хлеба і ішоў у сталовую, дзе падаваўся суп, прасквараны бараньнім лоем. За сталавай інстытуту пачынаўся белы прыгожы палац, у якім жыў камісар Украіны — Ракоўскі. Навакол яго разьмерана хадзілі вартавыя. І ў гэты час, калі Тугоўскі выходзіў з сталавай, наеўшыся бараньяга супу, пад'язджаў на аўтамабілі камісар Ракоўскі з сваёй прыгожай жонкай, падаваў пропуск вартавым і знікаў у палацы. Як патаўсьцеў ён за гэты час на вачох Тугоўскага! Прыехаў адкульсьці з Еўропы ў шыкарным аўтамабілі і ў бабровым футры такім

худзенькім інтэлігеньцікам! На пляцы, дзе прыняў парад арміі, яго віталі шматлікія масы народу. Але ў бабровым футры сярод убогіх хадзіць было нязручна. І Тугоўскі пабачыў, як ён зараз жа перапануўся ў жаўнерскую гімнасьцёрку, нацягнуў боты і накінуў шынель. Аднак і жаўнерская вопратка не магла схаваць таго, што ён таўсьцеў, калі ўсе худзелі. Як было параўнаць жыцьцё яго ўласнае і жыцьцё яго маткі з жыцьцём Ракоўскага! Як было перацярапець яму, «плябею», вітаўшаму рэвалюцыю, гэтыя кантрасты! Так, нічога няма новага пад сонцам. Усё старое, як сам сьвет. І ён успомніў дзесьці вычытаньня словы нейкага філосафа: «Рабства на сьвеце не зьнікае. Мяняюцца толькі яго формы». Запраўды, ці не аднолькавае рабства, калі яго матка раней мыла бялізну пані Загорскай, а зараз мые бялізну чырвонаармейцаў... Зьмянілася толькі форма, нават стала горшай, але істота рабства, эканамічнага рабства — тая самая. Хто быў нічым, то і стаўся нічым.

Хутка ён ня вытрымаў жыцьця ў чырвоным Харкаве. Ён пачуў, што нешта цягне яго на Бацькаўшчыну, няхай у буржуазнае белае гаспадарства, але ўсё роўна. Ён чуў яшчэ востры пах вялікіх пакояў Загорскіх, ён бачыў перад сабой разубраныя натоўпы народу, прыгожых паненак, і брыдка яму стала ад гімнасьцёрак, памазаных ботаў, лаянак і семак, налусканных на падлогу. Хай будзе на новай Бацькаўшчыне рабства... Ня страшна. «Рабства на сьвеце не зьнікае. Мяняюцца толькі яго формы».

І ён паехаў на Бацькаўшчыну. Беларускі рух пачынаў ужо свой поступ. Ён падхапіў Тугоўскага, падняў яго на свае хвалі і кінуў у абоймы беларускае гімназіі. Беларуская гімназія выбіла з яго меланхолію, натхніла жыцьцём і радасьцю. Дырэктар гімназіі, вясёлы чалавек, з доўгай чорнай барадой і залатымі акулерамі на доўгім, досыць тоўстым носе, больш падобны да грузіна, чым да беларуса, заўсёды казаў:

— Школа павінна даць сваім выхаванцам перш за ўсё веру, каб яны хадзілі сьмела з горда паднятай галавой.

І, выпускаючы яго ў Прагу, ён цалаваў яго і казаў:

— Ну, вяртайцеся назад толькі прафесарам. З вас выйдзе добры прафесар.

А вось цяпер што стала з ім? Ён ляжыць у зімнай альтане, восеньню, калі нават зьвяры хаваюцца ў свае норы... Ён ляжыць пад коўдрай, калі ня можна высунуць рукі. Хутка, напэўна, выпадзе сьнег... Няўжо яго доля спаць на сьнезе і, можа быць, на сьнезе замёрзнуць? Не... Ніколі! Зьвярыным гневам поўняцца яго грудзі. Узяць бы нож і падобна «брацьцям-разбойнікам» ісьці па месцах і вёсках...

Хто ён? Бадзяга з закончанай сярэдняй адукацыяй!.. Ён радзіўся пралетарыем, а стаў горш за пралетарыя. Хіба ён можа параўнаць сябе з чэшскім пралетарыем? У таго — чыстыя, прыгожыя пакоі, з добрай мэбляй, з каберцамі, з белымі пышнымі пярынамі, што красуюцца на пасьцелі, з кветкамі на вокнах і птушкамі ў клетках. А ў яго...

У гэты час астральны чалавек скончыў сваю дэкламацыю. На хвіліну ў альтане стала ціха. Нарэшце Тугоўскі прамовіў:

— А вы ўсё ж такі добра дэкламуеце... Ведаеце, як жывых пабачыў «брацьцяў-разбойнікаў». І пад уплывам вашай дэкламацыі ўспомніў усё сваё жыцьцё.

Астральны чалавек маўчаў.

— Я ўспомніў сваё жыцьцё, — працягваў Тугоўскі, — і мне проста хочацца трапятась і плакаць. Колькі памылак... Ах, колькі памылак...

Якое няўдалае жыцьцё, якое цёмнае жыцьцё на дне, дзе капошацца чэрві... Так, роджаныя поўзаць — лётаць ня могуць. Я радзіўся поўзаць... Я радзіўся пад праклятым Сатурнам.

— Сёньня ў нас важнае паседжаньне сьпірытычнага гуртка, — прамовіў астральны чалавек. — Пойдзем...

— Не... Сёньня я дрэнна сябе чую, — адмовіўся Тугоўскі.

Астральны чалавек замоўк і як мага хутчэй пачаў апранацца. Праз хвіліну ён паляцеў у інстытут, пакінуўшы ў альтане аднаго Тугоўскага... Тугоўскі паляжаў крыху, але потым таксама ўскочыў, хутка апрануўся, накінуў на сябе коўдру і, дастаўшы аркуш паперы, пачаў пісаць. «Сповідзь самагубцы. Кніга для ўсіх і ні для кога», — прыгожа вывеў ён на вокладцы. «Сёньня, калі прыгожы восеньскі дзень разалье сваю чырвоную кроў на захадзе і калі ён пачне сінець, і калі наступіць вечар, у лес да соснаў прыйдзе чалавек, каб пагутарыць апошні раз. Ён скажа так: «Роўна 24 гады таму назад у маленькім месьце, у сям'і работніка, у склепе, нарадзіўся чалавек. Якой пароды быў гэты чалавек? Кажуць: «Чалавек родзіцца для шчасьця, як птушка для палёту». Але пароды птушак бываюць розныя, і палёты бываюць розныя. Адны народжаныя для таго, каб стаць вераб'ямі, і як бы яны ні хацелі, ім не падняцца вышэй страхі маленькай хаты, не адляцець далей нейкага мейсца чалавечага жыльля. Другія ж родзяцца каршунамі, каб лётаць высока пад небам, каб у пэўны момант накінуцца на слабейшых і адняць ад іх жыцьцё і шчасьце. Людзі родзяцца і жывуць, як птушкі... Ніхто ня ведае, што вылупіцца з яйка, ніхто ня ведае, чым стане чалавек. Як птушка, у гнязьдзе якой пакладзена зязюлінае яйка, ня ведае, што яна высядзіць зязюлю; так ніхто ня ведае, што выйдзе з растучага чалавека: зязюля ці каршун. Але чалавек расьце. Ён чуе, што ў яго адрастаюць крыльлі. Ён бачыць, што пад небам лётаюць сакалы. І ў сэрцы яго кладзецца жаданьне: чаму я ня сокал, чаму я не магу лётаць над сьветам... Паляту... І ён ляціць. Ён прабуе зрабіць гэта раз... Не выходзіць. Ён чуе, што яго крыльлі слабыя; ён прабуе падняцца другі, трэці, чацьвёрты, дзясяты раз — і ня можа. Тады ён пакідае сваё жаданьне. Ён пачынае задумвацца й знаходзе, што ён ужо зусім ня сокал, ён жа радзіўся вераб'ём... Так пазнаюцца законы жыцьця.

Зразумела, што гэтыя законы кіруюць чалавекам з самага малку. Скажам, нарадзіўся чалавекам вераб'інай пароды. Калі ён вырасьце, будзе ня больш, як верабей, як бы ён ні імкнуўся, якія б універсітэты ні канчаў (і дурні канчаюць універсітэты), але ён ня можа стаць сокалам. Так рашыла прырода, такі закон жыцьця. Аднак мы прарочым дзяцёнку вялікую будучыню, мы кажам: ён будзе інжынерам, прафэсарам.

Хоць між тым лёс чалавека ўжо вырашаны: ён будзе ўсё жыцьцё канцылярскім чыноўнікам. Здаецца, так проста і ясна: лёс чалавека існуе ракой яго жыцьця... Адны будуць вераб'ямі, другія сокаламі... А ўсё ж: што вельмі проста, то вельмі мудра. Людзі ня хочучь прызнаць, што лёс існуе і кіруе жыцьцём. Яны кажучь: мы вольныя птушкі, давайце будзем лётаць пад небам, над нязведанымі краямі. Можа быць, гэта й хвароба, можа быць, трэба сьпяваць гэтай безразважнасьці песьню, але ўсё ж гэта безразважнасьць. Закон жыцьця строгі й бязьлітасны, як суддзя. Цяпер трэба даведацца, дзе ў чалавека знаходзяцца крыльлі? Крыльлі гэтыя знаходзяцца ў мозгу. Так, у мозгу... Мудрыя сосны, слухайце: шуміце

сваімі пышнымі галовамі... У мозгу пачынаюцца ўсе палёты, ад мозгу залежыць якасьць народа, але ад чаго залежыць якасьць мозгу?

Я бачыў калісьці фатаграфію мозгу ангельскага пісьменьніка Шэкспіра і простага ангельскага работніка. Мозг быў аднолькавых памераў, але ў Шэкспіра зьвіліны йшлі правідловымі й выразнымі лініямі, у той час як у работніка яны былі невыразныя й зусім не правідловыя. Дык ад чаго залежыць праца мозгу — ад зьвілінаў, ці ад іх колькасці, ці, можа, ад якіх-небудзь іншых прычынаў?..

Кажуць, што ў геніяльнага нямецкага матэматыка Гаўса мозг важыў больш за ўсіх, вядомых дагэтуль мазгоў — каля 3-х кілаграмаў; у маскоўскага пісьменьніка Тургенева — каля 2-х з паловай, а ў італьянца Дантэ — вядомага на ўвесь сьвет сваёй «Боскай камедыяй» — толькі 1,5 кілаграма. Зразумела, што такі чалавек, галава якога ледзь трымаецца пад цяжарам 3-х кілаграмаў, павінен быць геніяльным. Значыць, з другога боку, праца мозгу залежыць ад яго вагі.

Кажуць яшчэ, праца мозгу залежыць ад маленькай жоўтай матэрыі, называемай мазжачком. Хто ведае? Самі вучоныя, здаецца, на гэтыя пытаньні ня могуць нічога адказаць пэўнага. І дурань, і мудры нічога ня ведае. Яшчэ Сакрат сказаў: «Я ведаю толькі тое, што я нічога ня ведаю». Але як бы там ні было, палёты людскія і парода людзей залежаць ад мозгу...

І, можа быць, мілыя сосны, праз 300 гадоў, калі ўжо і вас ня будзе, у лес прыйдзе чалавек і раскажа, што ён прыдумаў такія праменьні, як зараз рэнтгенаўскія, якія праходзяць праз чарапны кошык і адразу паказваюць, што гэты чалавек будзе вераб'ём, гэты — каршунам ці сокалам... Можа быць, тады вераб'ёў будуць нішчыць, як непатрэбных? Тады запануе толькі здаровая, разумная людскасць і жыцьцё стане прыгожым. Аб гэтым нават думае новая навука. Але пакуль гэтага няма... Вераб'і жывуць і спакойна сабе чырыкаюць...

Дык вось якой пароды быў чалавек, што нарадзіўся ў склепе... Ён быў самы звычайны, шэранькі, маленькі верабей. Ён хацеў, каб ад яго аднялі яго жыцьцё: ён не хацеў быць больш вераб'ём. Мудрыя сосны! Вы жывяце 100 і больш гадоў, вам дадзена магчымасьць шмат ведаць, што робіцца ў вашых гушчарах; вам дадзена магчымасьць падымацца высока ў вечнае неба... Скажыце мне: ці прыходзілі да вас такія, як я, ці прыносілі яны сваю душу вам, як я, ці прасілі яны разьвьяць іх тугу, як я?..

Маёй тугі вам не разьвьяць, як не зламаць магутнаму ветру вашых ствалоў. Так, мудрыя сосны! Сёньня ў ночы, у 12 гадзінаў, да мяне прыйдзе прыгожая паненка ў белым, імя якой — Сьмерць. Яна пацалуе мяне і ахопіць мяне ў свае абоймы. Я пачую яе моцнае дыханьне і яе сьмех. І я скажу ёй у яе абоймах: «Я — маленькі, шэранькі верабей. Я не хачу чакаць таго часу, калі ты, Сьмерць, паклічаш мяне. Я сам іду да цябе, я ляту ў твае абоймы. Я зразумеў, што без цябе жыць ня можна. Як жыць курыцы з яе мозгам, калі яна ведае, што існуе каршун, хітрэйшы за яе. Усякая курыца павінна была сама ляцець у твае абоймы, магутная Сьмерць... Яна гэтага ня робіць. Тым горш для яе. Я прыйшоў да цябе. Я маленькі, шэранькі верабей. З маленькіх, шэранькіх вераб'ёў я яшчэ належу да той пароды, якая заўсёды пападаецца ў няшчасныя сеткі, якая аблытаная няшчаснымі выпадкамі й разарваць іх мяшае ім іх маленькі мозг. Дык я адзін іду да цябе, мая збавіцельніца Сьмерць. Я ня клічу за сабой маіх братоў — людзей, маленькіх людзей вераб'інай пароды. Няхай

яны жывуць... Няхай дыхаюць паветрам... Няхай хваляць сонца і зак-лікаюць жыцьцё... Шчасьліва заставацца... І скажа мне прыгожая Сьмерць: «Мілы мой, любы. Бачу, ты шчыра пакахаў мяне. Вазьмі моцную вяроўку, абві каля свае шыі і падыміся разам са мной на моцны сук. Я абдыму цябе моцна за шыю, і мы так засьнём, і будзем калыхацца на суку. Сосны будуць сьпяваць нам свае гімны. Сонца будзе асьвячаць золатам сваіх праменьняў. А заўтра зранку, ледзь зачырыкаюць птушкі, прыляціць у лес пастушка з каровамі, пабачыць, што ты качаешся на суку, ахне, спужаецца, паляціць дахаты клікаць людзей... Здымуць нас з табой з арэляў, але мы будзем з табой вечна, вечна разам: ты будзеш спаць у маіх абдоймах, мой мілы, бескаштоўны Пётра Тугоўскі». Так, міля, мудрыя сосны, адкажа мне паненка, якую я выбраў сам і якая прыйдзе сёньня ў дванаццаць гадзінаў ночы... Слухайце: я кажу яшчэ вам аб тых, якія будуць плакаць аб маленькім чалавеку вераб'інай пароды... Далёка яны адсюль...»

— Стой! Хто тут? — крыкнуў чыйсьці вясёлы голас, настолькі моцна, што ён аж уздрыгнуў і выпусціў з рук аловак...

— А, вось яна прапаўшая грамата. Вось калі знайшоў, — крычаў вясёлы «айцец» Кірыла...

Тугоўскі спужана і незадаволена глядзеў на няпрошанага госьця.

V.

— Пішаш? — пытаў «айцец» Кірыла, прысаджваючыся на вялікую лаву ў альтане і паглядаючы на Тугоўскага сваімі насмешлівымі вачыма: — Ён усё піша, піша, і нагой усё калыша...

Тугоўскі маўчаў.

— Што ж ты пішаш такога? Дысэртацыю якую-небудзь? Можна паглядзець?..

— Не, — суха адказаў Тугоўскі. — Гэта ліст дахаты. — І схаваў паперу ў кішэню.

— Тэк-с... Але ты спальню выбраў знакамітую, — «айцец» Кірыла сплюнуў. — Відаць, тут нямала павукоў начуе... Вунь якія кросны насучылі яны...

— Так, лепшай спальні ня знойдзеш у Празе, — зазначыў Тугоўскі.

— А ты пераязджаць не зьбіраешся? — І, ня даўшы адказаць Тугоўскаму, прадоўжыў: — Ведаеш, цябе шукаюць у Празе. Не паліцыя, не, а «Беларуская Грамада ў Празе». Ніхто ня мог мне сказаць, дзе ты. Я толькі выпадкова цябе знайшоў...

— Ня трэба было знаходзіць, — сярдзіта сказаў Тугоўскі. — Я яшчэ нічога ні ў каго ня ўкраў, каб мяне шукалі...

— Вось як... Табе добра жадаюць, а ты надуваешся, як індук... Так ты, брат, у жыцьці загінеш, і ніхто не захоча цябе падтрымліваць.

— Я не прашу добра ў людзей, — прадоўжыў Тугоўскі. — Я ні ў кога нічога не прашу. Калі я й загіну ў жыцьці, дык загіну... Ад гэтага нікому ня будзе ні студзёна, ні горача. Я прашу пакінуць мяне ў супакоі... Мне ўжо абрыдла людская ўвага... Я ведаю цану людскому спачуваньню.

— Ды кінь ты, — сплюнуў «айцец» Кірыла, насунуўшы капялюш на патыліцу. — Не накрывай на сябе плашча Гамлета: табе гэта зусім не падыходзіць... Такія Гамлеты, ведаеш, страляюцца... А страляцца, —

ён сплюнуў, — глупства. Тым больш, што табе жыцьцё ўсьміхаецца... Другі на тваім месцы пацяшаўся б. Ведаеш, што табе прызначаная стыпендыя, і не частковая нават, а поўная, з выдачай ботаў, касьцюма і паліто? Ведаеш ты гэта?..

— Стыпендыя? — зарухаўся Тугоўскі. — Поўная стыпендыя?! Вельмі дзякую!.. Скажы ім, калі ласка, што яна мне не патрэбная.

— Што ты, звар'яцеў? — ускочыў Кірыла. — Табе не патрэбная стыпендыя? Нашто ты тады ехаў у Прагу?

Тугоўскі змаўчаў...

— Я думаю, ты ня герцаг які-небудзь, якому не патрэбная стыпендыя, не Загорскі які-небудзь, якому можа прыслаць матка з хаты. Ты з такой самай працоўнай грамады, як і я.

— Слухай, «айцец» Кірыла, — прамовіў Тугоўскі з бліснуўшымі сля-зінкамі на вачох. — Не старайся мяне пераконваць. Я ўсё ўжо ўзважыў, усё падлічыў. Падвёў усе балансы ў той момант, калі быў адзін па начох у сваей альтане. Ведаеш, ёсьць моманты больш важныя за хлеб, за ежу, за стыпендыю. Ёсьць моманты, калі ня хочацца ні піць, ні есьць. Ты, напэўна, чуў, што ў турме часам арыштанта аб'яўляюць галадоўку? Так вось, брат. Значыць, ёсьць мукі і больш цяжкія, чым голад, ёсьць так званыя й маральныя мукі... Вось гэтыя мукі прымушаюць мяне адмовіцца ад стыпендыі... Ты робіш зноў здзіўлены твар... Ну добра... Дапусьцім, што я згаджуся атрымаць стыпендыю, стану студэнтам. Ну й што пасья гэтага? Жыць, калі ты чуеш поўны ўпадак сіл, калі ў цябе баліць сэрца, мучаецца сьвядомасьць... Слухай, «айцец» Кірыла: жыць бяз таленту, без аднаго хоць якога-небудзь таленту, жыць разачараванаму ў самім сабе, жыць з пэўнасьцю, што табе ўсё роўна нічога ня ўдасца, згадзіся сам — немагчыма.

— Цьфу! — плюнуў «айцец» Кірыла. — Адкуль ты ведаеш, што табе нічога ня ўдасца?.. Бяры, што ты можаш зрабіць, бяры па сваіх сілах — і табе ўсё ўдасца... Каб табе нічога не ўдалося б — так-такі зусім, зусім нічога — гэта немагчыма. Ні адзін жывы чалавек гэтага ня скажа... Калі ты так думаеш, тады ўжо ты, запраўды, нежывы чалавек, тады толькі рухомы труп. Тады я ў табе вельмі памыліўся...

— Так, «айцец» Кірыла, я стаў ужо трупам. Я — чалавек, катораму толькі што мінула 24 гады, стаў ужо трупам!.. Трагедыя, годная пяра Шэкспіра, праўда? А калі гэта так, дык нашто трупу яшчэ бадзяцца па сьвеце?.. Нашто яму стыпендыя?.. Няхай карыстаюць з яе тыя, хто яшчэ жывы, хто думае ўва ймя чагосьці разьбіваць сабе галаву... Няхай твораць камедыю комікі, якія ўмеюць сьмяяцца...

— Так, брат: неўрастэнія ў цябе, вострая неўрастэнія. Можаш ісьці да любога доктара: ён скажа табе тое самае. Ты думаеш, што кажаш страшэнна мудрыя рэчы. Ніколькі, выбачай. Твая, з дазволу казаць, філасофія ня мае ў сабе нічога цікавага... Хоць бы што-небудзь годнае ўвагі, над чым трэба было б прызадумцца... Пустата... Пагляд на жыцьцё неўрастэніка...

— Паважаны «айцец» Кірыла! Ты толькі пацэвяджаеш маю думку аб самім сабе. Чым далей, тым больш пераконваеш мяне, што мне жыць ня варта...

— Калі так, дык памірай. Я ў табе памыліўся. Я думаў, што ты з працоўных, з сялянаў ці работнікаў, што ты моцна, па-дзедаўску, гатоў

чапляцца за жыцьцё, нягледзячы ні на якія мукі й болі. Я думаў, што ты прыйдзеш у нашую грамаду і станеш у шэраг тых, хто гатоў гінуць за работнікаў, як кажучь, за вялікую справу ўсялюдскага каханьня... А ты — інтэлігент, хворы інтэлігентнымі хваробамі... Такіх інтэлігэнтаў я цярэпец не магу. Тады жадаю табе шчаслівай сьмерці, як і ўсякаму інтэлігенту... — Ён падняўся, каб ісьці.

— Пачакай, «айцец» Кірыла... Пачакай, — прамовіў Тугоўскі, ужо не жадаючы, каб ён сыходзіў. У яго патроху ўжо праходзілі настроі, навяняны пісаным лістом. Ён быў разварушаны словамі Кірыла аб інтэлігэнтах. — Пагутарым па-сяброўску. — Кірыла зноў сеў. — Ведаеш, ты нагадваеш таго чалавека, каторы зняў з пятлі самагубцу і зараз стараецца вярнуць яго да жыцьця. Але гэтаму самагубцу ня так лёгка прымірыцца з жыцьцём: павінен прайсьці пэўны час. Так і для мяне павінен прайсьці пэўны час, пакуль я звольнюся ад уплыву маіх ідэяў. Справа ў тым, што я нарадзіўся пад Сатурнам... — ён расказаў Кірылу тое, што вычытаў з кніжак, дадзеных астральным чалавекам.

— Кінь ты, — засьмяяўся «айцец» Кірыла, — ня вер нікім уплы-вам Сатурна!.. «Чалавек — гэта гучыць горда», разумеш?.. Кожны — сам каваль свайго шчасьця і зусім начыхаць на Сатурн... Гэта тэорыя знайшла ў тваім «я» адпаведны грунт, таму што ты хворы інтэлігент. Але ўсё ж, думаю, пакалупаць цябе пальцам — дык у сярэдзіне тваёй акажацца здаровы селянін. Не... Ты не павінен тут заставацца! Чым хутчэй пераедзь на прыватнае памяшканьне ў Прагу, бо стыпендыя ў цябе ёсьць. І, апрача таго, павінен парваць адносіны з гэтым астральным чалавекам. Разумееш? А цяпер апаніся лепш і пойдзем разам да мяне. Я цябе не пакіну. А калі ты застанешся, дык я пайду і заяўлю ў паліцыю пра тое, што ты толькі што зьбіраўся скончыць жыцьцё самагубствам... Ты ў маіх руках! — Ён рассьмяяўся.

— Ну што ж, — усміхнуўся таксама Тугоўскі, — спрабую цябе паслухаць. Спрабую яшчэ атрымаць стыпендыю і стаць студэнтам. Паглядзім, што з гэтага будзе... Зробім, як казалі бальшавікі, «перадышку».

— Будзем жыць, — зазначыў «айцец» Кірыла. — Пераедзеш на кватэру, станеш чалавекам, а не такім бадзьягам. Станеш і думаць зусім інакш. Я цябе пазнаёмлю з паненкай. Дзіўная паненка, каб ты ведаў... Нядаўна толькі прыехала. Усе студэнты перасталі з-за яе вучыцца, далібог. Толькі й ходзяць да яе ў Студэнцкі дом фліртаваць. Яна якраз вельмі хоча з табой пазнаёміцца. Яна выганіць з цябе ўсякую неўрастэнію! Вылечыць з гарантыяй. У такіх выпадках, як у цябе, калі ня хочацца ні піць, ні есьці, адзінае лякарства — жанчына... Захочаш і піць, і есьці...

(Працяг у наступным нумары.)